

МИКОЛА
ХВИЛЬОВИЙ

ЕЛЕКТРИЧНИЙ
ВІК
ПОЕМА

ВСЕУКРАЇНКОМ
ХАРКІВ 1921

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

СИНІ ЕТЮДИ

ХАРКІВ
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1922

Ж И Т Т Я.

I.

Коли за лісом зав'яне молодик,—там десь, на степах над озиминою цвіт стелеться, а він зав'яне—в оселях сутені, розливаються цebra синяви—тихої, блідої, і вмирають каганці. Тічки тоді бігають, тріщать тини, скаженіють пси, найбільш крихкотілі—дужі пси мовчазно шкульгають за переможцем, а крихкотілі у спорзній солоднечі гризуться. Спорзно тоді в повітрі. Того: наші прадіди теж в цей час бігали тічкою, а наша кров—прадідівська, червона і для злучки теж горить.

А от клуні. Так, клуні. В них теж торішня солома, а на ній зеленіє кохання. І до клунь тріщать тини. І риплять вони теж спорзно. Хто знає, як у ці ночі клуні риплять? Солома зітхає, так вона зітхала віки, навіть коли татарські загони блукали по степах на Україні.

І от: на однім боці Ворскла—Дамаївка, на другім Комарівка—хутір. Недалеко гетьманський ліс, а далі Диканька (диканське ниво і меди опішнянські—недалеко біля Полтави). Дивишся на гетьманський ліс, згадується: гетьманщина, Гоголь, татари, Карло XII і т. ин. Тоді могили жевріють—ніч, день, ранок, світанок—все їдно... Над степами гойдається шуліка...

Із Дамаївки приїздило двоє: Павло і Мишко—комуніст. Приїздили на човні до Степанового горόδю. Степанова дівка—Гандзя, казали: повна пазуха грудей. В Степановій клуні спала і Оксана. З Оксаною от що: їй

17 літ, батько її, Рубан, сюсюкає, а мати теж сюсюкає. Оксана ходить «корольком», груди що яблука тверді і несе їх вперед, от і спокушала парубків. Казали:

— Оксано, пора на вечорниці!

А батько не пускав. Парубки обмазали ворота дьогтем, а на ворота солом'яного діда поставили. Рубан перелякався і засюсюкав:

— Сарас, іди носювати в клуню!

Оксана:—Що ви тату?

— Сарас, сьоб мені сього гріха більс не було.

І виштовхав із хати, а сам пішов у комнезам скаржитись. А було це у день. Оксана подумала й пішла до Гандзі: Та ж спить з парубками вже шостий рік. Порадила: лягай зо мною. Послухала. Гандзя з Павлом на возі, а Оксана поки що сама. На другий день Павло приїхав з Мишком, і Мишко ліг біля Оксани.

Було й так: Павло забариться, а Гандзі хочеться. Тоді виходили із клуні, щоб парубки не почули, і через горід до дошок,—прали у день білизну там. Сюди приставав Павлів човен.

Комарівка була на взгір'ї, і з дошок майорили силуети будівель. З річки йшов дух—може татарський, задвісталітпозадній, може з баговіння, і річка була далека в своїй глибині, вона із Дніпра у Чорне Море бігла, думалось, що й вона морськими синіми бурями дихає, казали—Комарівка над баговінням замислилась, так: вечори ходили по Комарівці—сірі, тихі і—далі—далі... І Оксана мріяла. А Гандзя булькала в воді ногами, спідницю заковувала й співала:

— Маруся отроїлась.

В болничной дом везуть.

І груди її високо підіймались, віби хотіли полинути в темно-сині простори. І ще вона співала, і співи лагідно

дунали за рікою. А потім зітхала й нудьгувала. Оксана дивилась на Гандзю і теж хвилювалася і думала про очерети, про комуніста, про комуністів, про продподаток—батько лаявся,—а вони полинуть в осени,—качки, про качок думала,—а куди не відомо. І мріялось, і ще мріялось...

Нарешті з-за коси виринав човен, наближався скоро, але тихо, щоб ніч не почула. Павло гребе мов справжній рибалка, а Мишко в душолюбці з очима заплющеними,—боязко. І Гандзя завмирала, і Оксана завмирала, і всі завмирали, і річка і ніч завмирали. Ах! Павло... Павло... поспішає—міцний, бадьорий і злий.

Збентежено ховалась в очеретах вона—ніч. Зорі горіли хворобливо і в солодкій тузі падали на поверхню.

...Потім в 4-х йшли в клуню спати. В клуні на возі Гандзя здержливо реготала—і солодко було. Тріщав віз—і було тьмяно. На вулиці і по городах і по садках блукали зайві парубки і лякали ніч птучним іржанням.

— І-го-го! І-го-го!

І чути було ще тоскний заспів:

«Не за Леніна, не за Троцького»...

А в другім кінці співали:

— Чий я козак, звуся Воля.

Українець з Гуляй-Поля.

Гей шумуй, мое вино.

Йде за правдою Махно!

Біля Оксани лежав Мишко, мовчки цілував їй волосся, а вона мовчала. Мишко брав її руку і теж цілував. Оксана пручалась тихо.

— Господи, не треба, у мене руки брудні.

Мишко важко дихав і уперто не пускав її руки. Було тремтіння. І так цілу ніч: він її руки цілував,

а вона пручалась. Іноді він її брав за груди, але зараз же „вибачався“ і казав, що це якось так. Світало — і вони розходились. Дивно, яка ніч була коротка! Оксана козою бігла до дому, і цілий день туманіло в голові.

... А від дошок відпливав човен, а десь дзвеніли червоні дзвони зорі.

II.

20.
Минали дні і в спогадах поринали ночі. Як це: десь біля Диканьки єсть село і хутір — а що тут раніш було? до татарви? Га? Так, село і хутір — і далі — далі... а що через 40 віків? Га? Гоголь, Мазепа, Карло XII-й. Моя люба соціалістична Україно! Степи, шуліка і літне сонце відходить за обрій, а за ним молочна стежка співає — білі, а може й червінькові пісні — мукають корови, з пасовиська бредуть, і далі — далі. Ферми... електричні плуги... машини, фабрики, заводи... Ах! І далі — далі... Молочна стежка співає — які пісні?..

Йшло літо, куріли сіновали, думали підстрижені луки. Проходили громовиці, відходили блискавиці — далеко — далеко, тільки на обрії блимало золото, і ріка тихо хоронила післядощовий глибокий смуток.

Мишко казав Оксані:

— Я скоро поїду у місто. І ти поїдеш. Я докінчу вчення — тепер тихо. Тепер можна, і ти будеш учитись. Тепер всім можна, тепер для бідних школа.

Оксана не любила комуністів, усе село не любило, а у Мишчиних очах стояло кохання, і вона вже любила комуністів...

... У липні ночі були душні, із степів дзвонило — неясно, із невідомих химерних дзвонів. Тоді Мишко казав:

— Оксаночко, яке життя! Хоч би скоріш до міста. Як мені хочеться до міста. У Київ поїду я...

Думала про життя, думала про Київ, думала що в Києві невідоме життя, думала про великі міста, де курить химерно, і хотілось до великих міст, до життя.

І ще проходили дні і в спогадах поринали ночі. І знову куріли сіновали. Але стало неспокійно.

В Дамаївці партизани вбили двох комуністів, а Мишко втік.

Із повіту приїхав карний загін, і Мишко знову збирав продподаток, але в Комарівку їздив рідко, бо боязко було. Коли приїздив — був несміливий, прислухався, не говорив про чудесне, тільки Оксані чудесно було. І от:

Оксана до колодязя йшла, назустріч Гандзя.

Гандзя: — Чула... виїздить твій?

Захмарилось обличчя. — Не знаю.

Оксані і гарно було, і погано було — чи візьме й її з собою? Каже Гандзя.

1. Ніколи не
З собою не візь
2. Катерина

— Не випускай: комуніст гарний, може оженився... Та тільки морт їх розбере. Мій дід кріпак був, розказував, як колись такі ж паничі теж встановлювали владу. Бувало й так, що селянок брали, а бувало й так, що дурили тільки.

Оксана замислилась і пішла на вигін, дивилась і прислухалась, як за суховієм вечер тече. Згадувала, що комуніст їй казав.

Він такий несміливий, а каже так хороше.

... На світанку після однієї солодкої ночі, Мишко віддався Оксані і Оксана віддалася Мишкови. Гандзя і Павло спали, а вони не спали. Тоді в клуні було тихо, тільки зрідка миша шаруділа в золотій соломі...

Ах, яка тоді була чудова ніч!

У неї такі тугі зітхання, як яблука з антонівки, і величезні очі, де цвіте життя, щирість, і тихий сум

коханя... Хто був на соломі?.. Тоді було передосінньо. На вигоні вистукував перепел, а серця не чути було. Йшов дух від свіжих снопів і нагадував широкі безмежні лани. Крізь щилину жевріла зоря. Тоді Мишко згадав, що в цю мить (читав десь) цвітуть на серці чайні троянди. А Оксана не призналася Гандзі—їй гарно було хоронити в собі велику таємницю зачаття. Тільки в її кривих японських очах відбився передосінній зажурний шелест тополі і серпнево виглядали її груди, наче стіжки молоді на стерні блідій.

Оксана вже не ходила до дошок вичікувати човна із-за коси. Вона знала, що скоро—скоро приде Мишко, забере її з собою і вони пойдуть в далеке невідоме місто. Туди—далі—далі, де курить і дзвонить життя, найбільше, наймолодше. Боялась тільки, щоб повстанці Мишка не вбили, вони частіш чужинців убивали, а він був чужинець—з іншої губернії.

Потім пішли дощі і зелина зажурилась. Зрізали очерет і сумно стало на річці. В Дамаївці майже кожного дня ховали когось, і похоронні дзвони заповнювали річку,—голу, сиротливу, осінню, заповнювали її глибіню. Комарівка слухала ці дзвони і дивилась на хмурий гетьманський ліс, на змарнілі стени.

Потім ще пішли дощі.

III

Зіми не було і знову було мокро й осінньо. Мишко чекав наказу виїхати в місто і вже майже не їздив в Комарівку. Партизани вже не ховались у лісах і приходили с повинною. Ліси були нудні і жорстокі, чорні, як смерть, вишкрялись навіть. Оксана почула, що вона завагітніла. У ночі вона лапала свій живіт, їй здавалося, що він росте і вона це відчуває.

Виходила на вигін, дивилась на поле, на тумани, до станції (за 40 верстов Кочубіївка була), і були гони, і версти, і тракт, і стовпи, и було тоскно, і хотілося невідомого. А вдома батько сюсюкав, і мати сюсюкала і комунію лаяли, і ще раз її лаяли.

Дівчата повернулися з буряків і вечорниці улаштували, і не хотілось на вечорниці. У вечері батько приносив газету і крутив з неї цигарки, а Оксана дивилась на рядки і думала, що там написано про Київ, про місто. А батько ще приносив газети,—в волості їх багато було і ніхто їх не читав, вони лежали у шафі в писаря, і їх крали у нього курії, а на базарі говорили про Петлюру, про румунів, про кінець радянської влади.

За цілий місяць Мишко приїздив один раз—і вже не говорив, а коли говорив, то про суворість, про нудоту і ще про щось—Оксана не пам'ятає. А вона брала його біленьку руку і гладила нею свій живіт і усміхалась загадково. Потім вона говорила з Гандзєю, але і на цей раз хоронила тайну народження. А в хуторі почали ходити темні чутки, що повстанці нахваляються вбити Мишка. Тоді прийшли тривожні ночі. В вікна бив напів-дощ напів-сніг, у бовдурі гув вітер і спились далекі, брудні дороги без кінця, без краю. Версти, гони, стовпи і шляхи, і знову шляхи...

... І знову зими не було і було мокро і осінньо...

... А потім—

— а потім Оксані переказано, що Мишко виїхав з Дамаївки. Вона здивувалась: як, невже зовсім? Їй сказали що зовсім. Вона не заплакала, вона навіть не почувала, як їй заболіло—так пекуче заболіло. Вона пішла на Полтавський шлях і дивилась в той бік, на Полтаву. І пригадала липневу ніч і неясні дзвони із степу. Потім сіла на зрубаного дуба і дивилась на болото. Вітер

носився по Комарівці—чіткий, колючий, жорсткий. І знову, як кривь сон, солодкі ночі і зорі в синім мареві. Але треба було щось думати. І надумала.

— Піду.

І пішла. Коли б вона читала „Кобзаря“, вона б знала Катерину, але вона була неписьменна. Вона чула тільки про Київ, а що Мишко—ах Мишко! Мишко!..

У вечері Оксана вібрала таке-сяке шмаття і вийшла за ворота. Сіріло й дощу не було. Сунулись хмари—невідомо куди, сунулись далеко-далеко—у далечінь. Чоботи грузли у багні, а навкруги голе поле і тиша. І ще мріяла про липневі світанки, про неясні дзвони із степу. Думала про великі міста, і ще про щось незнайоме, таємне. Зрідка назустріч їй тягнулися підводи зо станції їхали. Коні пнулися і з великим напруженням витягали з багна вози. Люди підозріло оглядали її, оглядалися і ще раз оглядали. Проходили версти, проходили й гони, а криві очі виразно, з сумом дивилися на мовчазні станційні огні, що заблищали за могилами. На обличчі застигла скорботна ледве помітна посмішка. Гетьманський ліс залишився далеко з боку, а вона дивилася на нього і згадувала Мишка і його жагучий шепіт на соломі. Знову налетіла темна хмара і забризкали сірі води. Повернулася—Комарівки не видно. Було тоскно і було радісно. Згадала газети, батькові цигарки і подумала: це темне життя, а хотілося світлого, молодого, як молодик. Станційні огні наближалися. Зупинилася біля верстового стовпа відпочити.

... Недалеко прокричав паровик, показалося червоне око. З шумом пролетів потяг і зник в далені.

Оксана підходила до семафора.

КОЛОНЦІ, ВІЛЛИ...

Так от: єсть вілли, біля міста в кучерявих лісах засіли, і шосе до них гадючиться. Єсть вілли, єсть і колонії—дитячі. Вілли: спеці, їхні жінки, відповідальні, взагалі,—кваліфікація, цвіт. Ну...

— Ну я б цю гладку корову й близько не допустила. Ганьба! Годуємо паразитів.

— Да, не порядки.

А вдруге вже друга на першу:

— Подумайте: їй одне місце на віллі, а вона цілу сім'ю притягла, ще й „друга дома“ притягла... Безобразіє...

... Отара білорогих баранців посунула до сонця: то хмари, то небо за голубе поле... Ну...

І третя на другу:

— Сволоч! в городі одержує 13 пайків, ще й тут в три горла.

Ідять шоколад, п'ють каву, молоко,—поправляються. Так живуть.

Синіє вечір—під'їзжають автомобілі. Тоді гості їдять і всі їдять.

... Слобожанські ліси і тракти і досі були тривожні. Ходять бандити по лісах. На віллах тихо: тому. Купражили гультаї колись, літали по шосе мотори, кавалькади, і гомонів ліс від музики, гамір буржуйський, купецький ходив по корчах... Тепер тихо, тепер їдять...

... Колонії пішли далеко в ліси. От колонія, скажемо.

Цвітуть діти, ростуть з молодняком дубовим, бронзові шиї, очі блищать, як спілі вишні після дощу. В колонії виховательки—тьотя Бася, соцвосниця... да...

Господарською частиною завідує Гіль. Гіль ходить і співає: „ми смело в бой пайдьом за власть саветов“... Цілий день співає. Соловей. Очі йому теж цвітуть, як спілі вишні після дощу. Відкіля він—бородатий, мамуловатий? Хто його знає—революція родила. І він в свою матір конче закоханий, в революцію. Не знає нічого, крім цієї пісні—і не треба.

— Та покиньте ви співати,—кричить Анфиса Павлівна, гладка, охайна,—німецької породи.

Гіль зникає.

єсть ще стара діва—Павлина Анфисівна,—так кажуть, так звуть,—це не так.

Ну, і так далі...

Тьотя Бася—фанатичка. Зустрічає незнайому жінку: — Що ви читали з жіночої справи? Що? Бебеля „жінщина і соціалізм“ не читали? Та невже?

Витягає „жінщину і соціалізм“. Читає, слухачі тікають. Вона молиться на Колонтай і Ліліну. А Анфиса Павлівна розказує анекдоти:

— Я вам по секрету. Цілий скандал був... Колонтай кричить: „Стерво! Тебя в публічний дом“. А Ліліна як схопиться: „Ах ти, роспуста! Тобі жалко, що я з Зінов'євим живу?“.. Ха! А вона ж молода, а та стара.

Павлина Анфисівна, як заходить сонце, йде до ставка, до купальні, роздягається, оглядає тіло і зітхає. Співає з натхненням: „місяченьку блідолиций, за хмари швидче ти б сховавсь“.

В ставку купається сонце—на ніч. Десь далеко залізниця, десь потяг далеко.

Б'ють корову в кошарі. Корова замукала і рогами—в землю. Пахне киззяками, парним молоком і свіжою кров'ю.

Прибігла економка (це вілла):

— Када ви, наконец, уб'єте йейо?

— Та зараз.

— Та січас,—кричить економка і біжить: її покликано. Сидір чухається:

— От стерво! Жалько їй народнього добра.

Микита не чухається:

— Нехай. Все ідно вже сховав.

Здивований, Сидір:

— Що?

— М'ясо!

— Те що буде?.. Тьху!

Микита закурив цигарку.

Пахне зеленою, пахне киззяками.

Сидір умочив у цеберку ножа і перехрестився:

— Яке небудь стерво та ще й лізе. А спитати б тебе: де ти було, як ми власть завойовували? Гівно! Одно слово—гівно та й тільки.

Потім він ріже, але не мовчить.

— Більшовицька власть, щоб ти знала, не печериця печена. Це значить воля і слобода. Як ти набиваєш собі пельку, той иншим не перешкоджай. О!

Микита хитає головою:

— Правильно!

... Вони ріжуть корову.

В колонії сідають обідати. Виховательки, діти.

Анфиса Павлівна подивилась на Павлину Анфисівну та й подавилась. Павлина Анфисівна сама ж невинність: вона ж не знала, що Анфиса Павлівна дитячу котлету їла.

Анфиса Павлівна запивала водою:

— Хотіла попробувати...

Павлина Анфисівна:

— Так, так...

... Приїздить до дітей якась мама. Виховательки любязно усміхаються.

— Ваша дитина прелість, прямо удівительно.

Мама мліє...

... Набігає хмара літня, пахне дощем. Кричать галки над деревами літають,—перед громовицею...

... Тільки у тьоті Басі нема корзини, а в інших єсть. В корзинах—варення, котлети, білий хліб та інше...

... Навіщо?..

... До тьоті Басі приїхав знайомий. Було місячно, всі були над ставком. Місце гарне, поміщицьке, нагадує поміщиків.

Знайомий сказав:

— Уся Україна повстанська, запорізька. Куди не глянь—усюди бандити. Мабуть і за цими березами сидять, щоб вискочити, щоб перерізати усю колонію.

Павлина Анфисівна скрикнула:

— Ах!

Це вона кокетує. Всі це знають, не звертають уваги. Знайомий серйозничає:

— Чудний українець—то він флегматик, не знає який, то він злодій з великого шляху... То він революціонер...

Тьотя Бася захвилювалась:

— Що то є українець? Пролетар—революціонер.

Знайомий сперечається, тьотя Бася назвала його „соглашателем“, лається ще, іде на терасу.

Анфиса Павлівна глибоко зітхає (їй спати хочеться) і теж іде в кімнату: корова.

Павлина Анфисівна була задоволена, взяла під ручку знайомого і повела в садок однієї вілли.

Відтіля їх вигнано. Знайомий обурився.

— Як ви смієте! Ми ж тільки гуляємо!

— Іді, іді! не розговаривай!..

Знайомий пообіцяв поскаржитись голові вуцвика. А Павлина Анфисівна спитала:

— Ну скажіть правду: ви-ж не комуніст?

Він тричі побожився, що він комуніст, але вона йому не повірила. І вона розказала:

... Громовиця не прийшла,—пройшла. В лісі було тихо, між дерев ходив місяць і крапав срібне масло в гущавину. Хтось ламав гілки в лісі—не людина, тріскало в лісі. Вилуплювались солов'ята і соловей вже не співав, і солові мовчали.

...— Як би ви знали, яка це Анфиса Павлівна: жадна, не дай господи. Годує дитину, а сама більш за дитину з'їсть: дитячу порцію.

... На як найдалшій віллі сміялись. Підійшли до тераси, а за терасою тихенька пісня. Це натхнений Гіль.

... Тьотя Бася не обідала: її обід з'їв хтось.

Коли поодцвітали вишні (позривали ягоди), поналивались яблука. В яблуках мед, пасіка, бжолі, дід спвенький—смачно...

Летіли трутні по шосе.

... У віллі мешкають 2 тижні, три, місяць, а то й ціле літо. Одні виїздять, інші приїздять.

Хто приїздить, каже:

— По вулицях голод, а тут...

Через тиждень каже:

— Чому це сьогодні нема какао? Який же це дім відпочинку. Га?

... Пахне кизяками і парним молоком.
Ледве світає, Сидір запрягає коні і везе м'ясо на місто.
Насіли: де—хто.

— Захватить оцього лантуха з яблуками.
— Що за лантух?
— Та оцей.
— Та це-ж яблука казенні.

Його просять, він згоджується за 250, од пуда. Нак-
рив лантух свіжим м'ясом і закаляв у кров.

(Кров і яблука, революція і кров...)

Сидір покликав Микиту—і поїхали.

Як виїхали з села—на місто селяне їдуть. Сидір
кричить:

— Гей, ти, шкано селянська, не застуй дороги.
Роздавлю!

Кричать із воза:

— Не пан, звернеш і сам. То тільки земському звер-
тали колись... Но—о!..

Почухав Сидір потилицю і згодився:

— Та воно й правда.

Сіпнув за віжку—ліворуч...

... Підводилось сонце; червоне, заспане, невмите...

На віллі (мабуть і в калонії) залітають амури:
людське. Буває випадково, буває свідомо, під куцями,
коли думає ліс, коли мовчить ліс, тільки тріщить в
глибинах—дрібний звір ходить, буває в садках... А че-
рез 9 місяців вилуплюється дитина.

Це гарно, природньо, свіжо і людяно.

Залітають сюди і погані баци—неудачники з міста
і дебютанки—балерини і третьорядні скрипники. Тут
усе задовольняє. Усіх задовольняє. Есть і літній театр.

У суботу висіла афіша:

Грандиозный вечер. Участвуют... etc.

... У неділю тьотя Бася кричала:

— Я не поведу дітей на цю буржуазну гниль!
Її не послухали і повели дітей. У дітей сьогодні
цвіли очі, як спілі вишні після дощу. Кричало голубе
небо і були оплески гучні і сміх дитячий.

Діти задоволені, артисти „в ударі“, небо кричить.
Кінчався вечір, заспівали інтернаціонал, і скрипник
заграв. Тріснула струна у скрипника і інтернаціонал
увірвався.

І розлігся дитячий регіт на весь ліс.

Раптом вискочила з лісу тьотя Бася, бліда, схвилю-
вана.

— Як ви смієте! Як ви смієте глузувати?

Стояла біля артистів і махала кулаками. Її заспо-
коїли, вона—на сцену і плакала. Діти дивились на неї,
витріщивши оченята, де-які теж плакали.

Ще з тьотею Басек була істерика, і її повели в ко-
лонію: скрипник (що увірвалась струна) і балерина.

Зодіяковий блиск видно весною, як заходить сонце,
зодіяковий блиск видно і в-осени, коли сонце сходить.

Ранком жеврів зодіяковий блиск, ранком умирали
чебреці, снились і пахли чебреці.

Ходили з віллі в колонію, з колонії на віллу...
Віллі, колонії...

Легенький золотий сум.

... Чебреці, чебреці...

Анфиса Павлівна, Павлина Анфисівна—посварились.

— До другої чистки не доживете, все ідно ви-
кинуть!

Анфиса Павлівна обурилась:

— Беспартейна! Глядіть, щоб знову в тюрму не попросили.

Приїздив ще знайомий: дитячі порції їв. Він був сумний—осінь. В гóроді взімку холодно й голодно.

... Колонії, вілли.

Павлина Анфисівна ще ходила в купальню, навіть роздягалась і дивилась на своє тіло. Але не купалась.

... Ставок думав золоту пісню:

„Ой пряду, пряду“...—Леонтович.

І минуло літо.

Глибокого часу-зажури колонії переводили у місто. Засмутніли діти, засмутніли вілли. А Анфису Павлівну викинули із партії, і вона виїхала кудись. Із куцнів вилзли бандити і, як вовки, скрадались до осель.

Павлина Анфисівна плакала—йшов 35-й листопад.

Коли їхали по шосе, із корзинки випала „жінщина і соціалізм“—пом'ята, некрасива книжка.

Тьоти Бася хвилювалась: думала, що це хтось нарочито. Позад усіх йшов Гіль і співав:

— Ми смело в бой пайдьом...

Гудів ліс, падало листя,—йшов листопад, прийшов листопад.

... А на віллах ще пахло кизяками і парним молоком.

... Стояли золоті ранки і зодіяковий блиск.

Із першої вілли Сидір кричав:

— Микито! Та йди-бо бісова личино! Бандисте клятий!
Микита не озивався.

РЕДАКТОР КАРК.

І Бєлий, і Блок, і Есенін, і Клюєв
Росія, Росія, Росія моя.
Стоїть сторостерзаний Київ
І двіста розіп'ятий я.

П. Тичина.

Связан я узловими дорогами,
На которых повесилась Русь.
На которых трактиры с острогами
Хоронили народную грусть.

В. Александровский.

РОЗДІЛ 1-й.

На стола поклав бравнінга і на нього дивився трі-возно,—редактор Карк. Згадав: холодний ранок—905-го чи 6-го, тоді гімназистом був, це було вчора: учитель, а потім учень, а потім їх ховали в той ранок, в холодний, і дві йшли сірі, сірі—мабуть того холодний. Гімназіальна церква і піп з жіночим обличчям. Повітове місто, болото, гуси, хмари і цвинтар на горі.

Кожний бравнінг має свою історію криваву і темну—у нас, на Україні, сьогодні: 3-го березня року нашого 5-го... а взагалі: 1922-го як довго, як курс нашого карбованця, як товарний потяг в мент відступу в невідомість—і вохкий день, і на деревах жовті сльози, а біля дерев танок умирання,—листя, а біля вокзалу метушаться сім'ї комуністів, а їх не беруть.

Де-хто не встиг сісти, і їх ловили по селах... Мого товариша жінку зловили, а потім згвалтували, і вона стала дурненька.

Кожний бравнінг має свою історію: темну, як духовне нутро окремої особи...

Історія бравнінга така: ліс, дорога, втікачі, вороги, і хати, і дерева, і всім байдуже, вже дихати не можна, горять груди і згорають—згорають... Вистріл... Темна історія. У буржуа одбирали бравнінги і вони плакали, а потім у нас одбирали—і ми не плакали,—не іронія!—а може хто й плакав... Чого одну людину шкода, а до тисячі мертвих байдуже? Почуття колективізму нема,—це не з „азбуки комунізма“, провірте!

Проте це—не щоденник, це справжня сучасна новела.

Редактор Карк підвівся, ще раз трівожно подивився на бравнінга і вийшов.

РОЗДІЛ 2-й.

Із тихої вулиці пішов на клекіт.

Жевріло блакиттю.

На північ уходили в'оди,—дощ. На заході сонце в зелених усмішках: за міськими левадами уже зеленіло—теж уходило, і мріялось сонцем, за сонцем на Американський материк, тому—там окіян, там велично і синьо.

Так: телеграфні дроти взгір'ям і проходили на брудні квартали міста, там вони вище над будинки.

Так: після теплої зливи дротом котились краплі, зупинялись, звисали, а котрі налітали, вливались і падали на брук.

Жевріло блакиттю.

Чудово: смердюче, промислове місто велике, але не величне,—забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки: не

уходили будинки в хмари,—чудово, воно ховає сьогодні в своїх заулках криваві легенди на сотні віків.

Зійшов на тротуар. Пробігали трамваї з задумливим світлом: на фоні вечірового повітря електричні лампочки тмяно-рожеві. Не хотілось знати, що трамваї убігають на край міста, що трамваї повертаються, що нема далі трамваїв, що далі важкі дороги і кістки замучених коней. А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

Наприклад: на цій вулиці, на цім місці,—тут тепер міщане проходять, провозять свині з околиці,—гурток матросів умирав в нерівній боротьбі з ворогами, умірали на автомобілі, коли барикади посувались на північ—інсургенти уходили на північ, а в проваллі раптово зацвіла Венера.

Редактор Карк дивився на вікна: там Чепіга і теж зацвіла. Йшла синя ніч і налягала на будинки, мабуть заповнювала коридорне повітря—коридори довгі, темні, установ. А в міщанських домах тукали мабуть годинники. Тукали, одмірювали простори по культурних, некультурних віках, згадували революції, не знали революцій—народні бунти, селянські повстання, Хмельниччина, Павлюк, Трясило...

І дивився Карк на небо: там голуба безодня, там кінчається життя, а степи України теж голубі—асоціація з небом. Думав:

— Чого так вабить туди—там же смерть? Може тому що голуба?

Потім повернув до дому. Біля цього магазина,—тут тепер державний шоколад продають,—одного зимового ранку він зустрів нову владу. Згадав, як шумувала Україна,—хохол упертий чоловік, а може тут десь проходив Сковорода, Григорій Савич, великий

український філософ, а тепер, кажуть, могила бурьяном заросла і бжолі не гудуть біля дупла,—тільки пчїлка иноді пролетить, і шумують революції, повстання на Україні—знову.

Григорій Савич Сковорода,—так російська інтелігенція любить: Григорій Савич, Николай Романович, Владимир Ільїч, Тарас Григорович. І єсть в цїм якась північна солодкість, упертість, і калужські нетри, і Іван Калита, і московська сила—велика велитенська, фатальна, від варяжських гостей іде. І нема тут вишневих садків,—на вишнях у червні проростають зорі,—і нема тут лунких дівочих пісень—далеких, край села, а то в заводськїм посолькові, або коли з сапками ідуть, а навкруги їх зелено, а за ними із цукроварні ледве ледве манячить у літні, ясні ночі дим.

Дим... Подумав, що над Україною завжди був дим, і вся вона задимилась в повстаннях, задимилась в муках, огонь ухорив десь у землю, тільки на Дінці спокійно думали і упирались в небо димарі. І був огонь і теж—велика велитенська сила, фатальна, тільки від варяжських гостей вона не йшла.

Коли Карк зійшов на місток, біля лихтаря його зупинили.

— Пачістїм!

Здивувався: у ночі? подивився на хлопчиська—очі благають. Поставив ногу на підставку, але згадав, що грошей нема. Пішов. І згадав, як багато тепер дітей на вулиці—з щїтками, з цигарками, стїльки бачив в Ясах, чи в Бакеу, в Румунї,—там багато кафешантанів, добрі скрипники,—а в горах їдять мамалигу, живуть зі свинями, там же носять вітри, а з боку Карпатські і Трансильванські гори, снігові верхів'я... Коли в Румунї буде революція?

З Лопані дмухало вохкістю.

Лопань теж має свою історію: на березі багато калу і дохлі коні, а учителі гімназій і досі ловлять удочками рибу і думають—

про минулі дні, коли фунт білого хліба коштував з коп., а півпляшки—24.

Лопань теж має свою історію—вона не знала революції, вона не бачила революції, біля неї проходять червоні крамарі, на ній теж зрідка появляються кайори. Розмова:

— Що за світла ніч, а на душі темно: нема простору. Чека. Госнуп. Ех, ти життя прокляте!

Другий голос:

— Нічого. Сила за нами. Ха! Обиватель. А обиватель—хвиля, девятий вал. Регулятор. Піднявся високо, а ну бо нижче! Не хочете? Себе винїть. Ми теж де що знаємо. Налетїв обиватель—і човен поринув. Обиватель регулятор.

З Лопані дмухало вохкістю.

РОЗДІЛ 3-й.

Мої любі читачі!—простий і зрозумїлий лист.— Я боюсь, що ви мою новелу не дочитаєте до кінця. Ви в лабетах просвітянської літератури. І я поважаю. Та кожному свій час. Творити то є творити. Да. Соловей—от як дерева здалека пухкі, а між дерев біліє, а біля дерева зарясніло—солов'ї не однаково співають, прислухайтесь. Свої Моцарти, Бетховени, чув і Лисенка—солов'я. Переспівувати—не творити, а малпувати. І читач творець, не тільки я, не тільки ми—письменники. Я шукаю і ви шукайте. Спершу від новаторів—і я теж—це нічого: від них, щоб далі можна. А твір мій буде цілком художній—треба

цт | продумати, треба знати... Ах, зелені мої сні за далеким невимовним. Ах, моя молодість—на фабричних посольках тебе залишив, заблукалась ти ніччу в шахтарських огнях, на степах запорізьких безмежних.

РОЗДІЛ 4-й.

Револьвер системи „бравнінг“ не виходив із голови. Про бравнінг: Конан-Дойль добре знав звичайного читача: розв'язка і зав'язка, фабула, сюжет та ин. Шерлок Холмс. Не виходив із голови не тим, що його куплено в повстанця з банди Ангела, а тим, що він лежить в столі, а в кімнаті тихо, домовинно, тим, що є „сьогодні“ і нема „вчора“—далекого, несподіваного великого, особливо на фоні „позавчора“.

Карк зійшов на площу і раптом обернувся: його покликано.

— Товаришу!

Дивиться: чоловік роскинув руки, немов повітря хапає.

І ще раз:

— Товаришу!

Відкіля цей голос?

28т | Так, він знає цей голос, це 17-го року, голос 17-го року, голос молоді, бадьорої, червількової революції, тривожної радості—може глибокої, може синьої, може це не голос, а сон з оточеного ворогами героїчного Луганську.

І щож: був сліпий, вийшов із лікарні—голодний і радий, і світлий, як усі після хвороби. Він після тифу. І на нього дмухало бузково, ачеї ромашками, як дитині, що перший раз стала на ноги, або заговорила.

Хотілось обняти сліпого, згадав сентиментальний роман, провів сліпого на тротуар—і тільки.

Той пішов.

— Товаришу,—і руками повітря ловить.
Думав про радість 17-го року.
Пішов тривожний: стояли в очах січневі сніги, іржали десь повстанські коні—думав.

РОЗДІЛ 5-й.

Живе редактор Карк близько міського парку, на тим краю, де сонце сходе і блимає в скалках сміття—там вигін, там собаки, а у ночі постріли на сполох—вартові. Між иншим—відповідальности за газету-жадної, відповідальний инший.

На квартиру прийшов випускаючий.

— Entrez!

Редактор Карк завжди: entrez! Випускаючий товариш Шкіц і суворий і булий член Ц. К. есерів. Був на суді—виправдали, тепер щось знає. Поклав останню коректу для підпису.

Редактор Карк:

— Сідайте, прошу.

Шкіц дивиться на всіх трішки с призирством. І на Карка. Безумовно: одні не знають, що є Ц. К., а другі—що він булий. Дивився поверх Каркової голови і стояв. Каркові з ним приємно, а коли згадував неприємно: від Ц. К. дмухало чимсь величним, мов генерал-губернаторство. І прийшло чогось в голову, про величність. Хтось скаржився—їхати далеко: 300 верстов. Не міг уявити: сьогодні за фунта хліба заплатив 100.000 карб. За маленький шматок. Що ж 300?

Мовчав. І Шкіц.

Потім Шкіц запахмурів.

— Україна... Да... Прогавили—і пішла від нас Україна пішла. А все тому, що ми поети, що ми не комерційної вдачі.

І ще суворіш:

— Ми не політики. Ми—пости. Нема в нас і північної жорстокости. Ми романтики.

Редактор Карк:

— Велику французську революцію поети робили.

Зі злістю:

— Французи—нація. А ми без міста, в місті ми музлаї,—роззявивши рота ходимо, а в установах революція і на селі революція. А в тім ми не французської вдачі, ми до німців скоріш. Може вам дивно, а я кажу не дивно. Це ж у нас німець картопельку садить. Не дарма наші культурники до Німеччини їздять. А німецької комерційности в нас і нема. І в цім наше лихо. Ми і короткозорі... А що наш народ? Був по лісах, а тепер в оселі повертається, і плює на нас. Він теж романтик. Наш народ.

Редактор Карк слухав і було боляче і тоскно. Дивився на той стіл, де лежав бравнінг і було сіро, як у 905-му чи у 6-му році. Було:

— центральна рада, трудовий конгрес.

Випускаючий взяв підписану коректу і в'яло промовив:

— До збачення.

Потім хвилину розглядав біля дверей статуетку—бюст якогось римського полководця. І Карк дивився на статуетку. Він привіс її з редакції: старовиною в'яло. В його редакції виходила колись велика газета—17 року. Росповсюджувалась по всій Україні... Ну і від статуетки в'яло.

Шкід, зачиняючи, двері сказав:

— Римський полководець... Дивно.

А за дверима зітхнув.

Приходила ще хазяйка і покликала до себе. Із хазяйчиної кімнати видно дорогу і зоологічний сад. Дорога ховається на краю міста і на ній пасуться—по провінціальному,—гуси. Хазяйка підфарбовує щоки, дарма що стара. У низу її спідниці—шмаття, а все таки вона лермонтовська пані, із гусарів. У неї квартирує де-кільки чоловік. Вона завжди незадоволена з будинкового податку. Говорить:

— З мене беруть податок, а янічим не торгую. А тепер всі торгують. Або можна прожити не торгуючи?

І ще каже:

— У мене дочка хвора, а їй не дають пайка. А тепер усі хворі мають одержувати пайки, бо тепер комунізм.

Це вона каже досить щиро. Редактор Карк п'є у неї чай. За чаєм вона оповідає йому, як ховала фарфорові чашки від реквізицій—вони лежали у відомого лікаря внутрішніх хвороб, а у нього реквізицій не було.

Потім вона згадувала минуле. Зі станції бігли степові гудки і хазяйка ще говорила.

— Колись їздила в Крим... Вілла була. Горняшки були—багато. Під'їдемо фаєтоном, а потяг уже шипить. Сядемо—гу!—і поїхали. Так гарно в купе колисає. Ідем, ідем—і так без кінця. На віллу, в Крим. Все за тобою біжить, як в кінематографі. А тебе колисає...

Думав: все це порожньо, а гарно; спогади за єгипетські сфінкси—для чого? а теж гарно.

Потім він підвівся—іти треба. Похитала головою:

— Ах, редакторе! працюєте ви багато. Матвій Самойлович...

І замислилась. Матвій Самойлович її чоловік. Ростріляли за контр-революцію. Це було з роки тому. Висів

його портрет над її ліжком, а в рядок Михайловський.
Купила на базарі, казали, що Михайловський теж не
з комуністами.

Коли Карк проходив вітальнею, біля вікна сиділа
Нюся. На качальці: не ходє, ревматизм. Качалка зі ста-
рими везерунками. Придивисься—щось подібне до ві-
зантійських малюнків, а то взагалі до фарбописи якогось
минулого століття. Століття—віки. А то нагадує чомусь
якогось гетьмана.

Нюся покликкала. Коли підійшов, подивилась ясно.

— Драстуйте!—і подала руку.

Рука тепла і м'яка, як його маленька подушка із
леб'язого пуху що подарувала мама. Мама умерла, а
подушка нагадувала маму.

Налетіла на вікно сіра хмара і стало волохато.
Замріялось. Нюся казала:

— Чому це в голові два дні одбиває: губ-трамот!
губ-трамот! Чому це слово? Ну я не знаю. Чому це
слово? Навіть в ночі трівожить: знаєте—гунає і утрам-
бовує. І боляче. Навіщо?

Вечоріло.

Слухав, як десь прокривав півень.

Нюся:

— А на тім тижні думала про степи. Про махнов-
щину. Довго-довго думала. І думала, що махновщина то
є трагедія інтелігенції лівобережної України. Як ви
гадаєте?

Подумав.

— Може.

Потім сів біля неї, а вона ще говорила. Вона гово-
рила краще як Шкіц: тепло, по жіночому. І хотілось
погладити її руку.

За вікном гуділо місто. Десь ще прокривав півень.

РОЗДІЛ 6-й.

Зауважте, як пишуть молоді українські письменники.
Ви їх мабуть не знаєте, а їх треба знати, це ще в
Шевченка написано. Є повірря, що наші діди всі грали
на сопілках, тим-то й мова така музична. Наші діди були
чабани і виганяли товар на вигін по синій росі, а біля
підбитого бурею дуба грали на сопілках. А от Робінд-
ранат Тагор теж народився в нетрах...

Так от, зауважте: вони родились в нетрах і заблука-
лись в нетрах. Це погано. Я вихожу на новий шлях і мені
радісно. Поперед мене горить зоря, як і колись горіла.
Я її кладу в своє волосся—і вона горить інакше. Да...

РОЗДІЛ 7-й.

На подальшій розділі мій читач зупиниться і проду-
має те, що він прочитав. Ах, як радісно блукати неві-
домими чебрецевими шляхами!

РОЗДІЛ 8-й.

Для живої мислі читача.

РОЗДІЛ 9-й.

Мені хочеться говорити не на тему, і я говорю.
Я хочу написати агітаційного листка. Історична справка:
великій соціалістичній революції завше бракувало на
талановитих поетів—агітаторів, а халтурили всі, за
гонорар. Ах, як мені тяжко писати про халтуру, я
дивлюсь в майбутнє, я звертаюсь до нащадків: заплуйте
темну тінь моїх сучасників від халтури.

Це—риторична утилітарного походження. Ну і щож.
З Карком спільного—нічого, а з новелою—багато, з жит-
тям—теж багато.

Так от, революція творить новий побут, і треба писати революційний побут. Єсть ще пролетарська поезія. В українській літературі вона утворює добу, а може епоху...

У мене, як на сеансі на користь голодних, в антрактах—„на користь“. Між иншим—читайте оповідання на тему „голод“—це корисно.

... Про вічність твору: де тенденція—межа її, де рафінована художність. Я хочу, щоб твір мій був вічним і величним... Пролетарська поезія—не метелик... Яка загальна композиція моєї новели?... Важко торувати... твердий ґрунт, реп'яхи... Коли я вийду з літератури минулого?..

Відчуйте змагання мого класу! Мій клас—пролетаріят—по крові в бур'янах і на шляхах боротьби за волю, рівність і братерство.

РОЗДІЛ 10-й.

У редактора Карка очі, як у Гаршина, а очі Гаршина писав Репін, а Репін оголошував себе за українця, і Нюсі здавалось, що в очах Карка—степи. Крім того, вона часто читала Бьольше, може й тому степи.

Стояли ясні дні і проходили ясні дні. За міськими левадами сторожили простори і було просторно, а на душах темно. І на тих і на других, і переможці і переможені—а хто переміг? Це редактор Карк думає. Усі були похмурі, того й театри так повно заповнювала публіка... республіка... ха!..—це редактор Карк думає.

На заняття ходив вже пізніш відповідального. Вчора зійшлись в кабінеті.

Відповідальний каже:

— Читали „Росію в імлі“ Уельса? Хай тепер радіє—на вулицях весело—магазини всі одчинено.

Занозуватий чоловік—це видно, і нервовий—це теж видно. Йому повсякчас здається, що з нього глузують. Він лає інтелігенцію, але любить, коли йому скажуть:

— Та ви ж самі інтелігент!

Правда, замахає руками:

— Ізбави бог, ізбави бог!

Каркові він говорить:

— Про присутніх історія змовчує.

Карк інтелігент. Карк червоніє.

Відповідальний уходить.

В редакції не по собі. В конторі теж. Контора міститься в одній з кімнат другого поверху.

А там, де була контора, губпечать роздає газети.

І там нудно. Згадує яке життя кишло тут.

В конторі сидить машинистка, дочка бувшого власника цієї друкарні... (Бувшого... тепер всі—бувші і всебувші і в цім глибінь вечірньої мислі...) Каркові шкода її, і він також ставиться до неї, як і до статуї римського полководця—з повагою, і йому сумно, коли дивиться на неї. Здається, що вона, як і Нюся, уміє говорити, що і у неї такі м'які руки, як у Нюсі. Проте він до неї ніколи не говорить.

Редактор Карк любить сидіти в кімнаті коректорів, а в конторі—ні. Тут так тихо, а внизу гудить машина. Голови нахилились над столами. Напруження. Навіть небо працює заглядає сюди: світлі—світлі плями на розістланий папір. Думає: і за 300 літ такаж напруженість і байдужість до всього, що діється там.

... Шумить машина у низу.—

Пішов знову в кабінет. Йому треба писати передову. Не хочеться. Але він сідає і пише—треба. Потім згадав про «губ-трамот» і в голові почало одбивати:

— Губ-трамот!

Потім він пішов до дому.

І завтра він ходив до-дому, і багато днів ходив до-дому. Дивися: по верхів'ях парку з паровозобудівельного в задумі заходив десь дим. Йшов за димом і думав про дим—знову. По дорозі стрічав знайомих. Як от в чумарці, зі стьожкою, він завше все знає, улесливий, лагідний. Він каже:

— Хі! хочете побачити радянський шлюб? Це інтересно. Справжній робітник, з тютюнової фабрики. І його батько робітник.

Входять в церкву. Улесливий метушиться, вказує на двох, що біля вівтаря стоять—шлюб. Запевняє, що це робітник, що батько його робітник. А Карк думає, що улесливий мабуть бувший есер, мабуть бувший есдек.

Курить ладан-дим. Церква завше збирала націю—Кирило-Методіївські братчики, лаври—фортеці. Та от прийшла революція—і закурило, і не стало церкви, і воскресла церква.

— Христос воскрес із мертвих!..

Пішов дощ.

До Великодних свят було сіро, холодно, першого—паски святили—заяснило, весело, тепло. І другого. Потім знову дощі. Віруючі думали, що це знамення, і Карк сьогодні трішки збентежений: бачив колись комету з хвостом, чогось тепер зелена, біля Оріону... Нащо комета? А земля одірветься—таки від сонця і полетить в ірвалля. І тоді будуть смішні революції і автокефалії. Буде тільки дим. Дим заповнить повітря і буде первотвір.

— Христос воскрес із мертвих!..

В церкві співали мелодії з Леонтовича,—кажуть він загинув химерно однієї зеленої ночі, а це було взімку,

а його композиції французькі діти співають, а у нас в церкві, з ладаном. Вийшов із церкви.

Виходило світло, виходило темно, і уходили за обрій, щоб більше не повернутися. Шуміли трамваї, часом давили людей, а на завтра об'ява:

„Комендант міста наказує“.

Колись Карк бачив, як автомобіль задавив велосипедиста. Летіли обидва. Що думав велосипедист? І уявив: Сиваш, тривожна ніч, море і 10000. Махновщина по Сивашеві на тачанках. Трагедія інтелігенції лівобережної України...

... Нюся. Вона така лагідна, а везерунки нагадують гетьманщину.

Було сумно.

Вечорами сидів з Нюсею або ходив до відомого українського діяча—з боротьбистів—з рудою борідкою.

Слухав його плани за те, як утворити нову партію—викинути «Р» з Р. К. П., викинути «У» з К. П. (б) У., утворити єдину К. П. Це фантазія, це романтика.

Український діяч ще видавав паганенького журналу і не міг його видавати,—самоокупаємість сувора, а в нім не було німецького духу.

І була лагідність і скорбота в сірих очах, і було м'яке тіло.

Фантазії росцвітали під блакитним небом.

Блакитне небо проточувалось на всій вулиці великого промислового міста.

РОЗДІЛ 11-й.

Зазеленіли міські садки. Виходили няньки і діти, і тут же—бліді обличчя з вокзалу,—невідомі, невідомо, в невідомість. І хотілось кохати і не хотілось кохати.

Редактор Карк виходив в зоологічний сад і прислухався до неясного шуму, що туманів між дерев.

Тягнуло кудись, а на серці наростало склизьке, наростала злість на всіх. В редакції він не хотів стрічатись. Не говорив з відповідальним. Про що говорити?

Була й на нього злість. Росла. Торік думав: рагвену, а відповідальний ріс і була уже злість. Образливо було за себе, за руду борідку, за тисячі розкиданих по Україні невідомих і близьких. А відповідальний ріс, знову лаяв інтелігенцію, і хотілось плюнути йому межі очи, за його неправду, за його лицемірря. Годинами стояв біля буквіста, а недалеко бандурист набринькував про славу України.

Пішов до Нюсі. Нюся розказувала про козаччину, про боротьбу українського народу за своє визволення.

Тоді він говорив—суворий, ніби з борами говорив, коли вони шумлять:

— Ні, Нюсю, я так не можу. Мені важко. Мене оточують люде—а хто вони? Про ймення змовчують. Я не можу жити, не можу творити. У нас жах,—одні продаються, одні вискакують—темні, невідомі, рагвену. Бувші соціал-демократи метрополії беруть. Соціал-демократи!.. Розумієте—в митрах соціал-демократи. Це—жах. Я не можу. Це—жах.

Нюся втішала, він заспокоювався, і вона знову говорила про козаччину, про Хмельниччину.

Редактор Карк:

— Мені сняться зелені сни—навкруги простори, а на мене лізуть гадуки. Я їх б'ю, а вони лізуть. Я не символіст, а вони на мене лізуть...

Нюся:

— Покладіть на мої коліна голову.

Він клав, і вона пестила йому м'яке волосся.

Вона усміхалась:

— Губ-трамот! Губ-трамот!

І він усміхався хворо:

— Губ-трамот! Губ-трамот!

А потім він знову думав про бравнінг і було тоскно, бо хотілось жити,—руда борідка теж хоче жити—одірваний від життя зі своїм журналом радянський автомат.

І було його шкода. А от варяжська сила—велика—велитенська—напирає, ще напирає. І мовить руда борідка з сумом:

— Не придавіть зовсім!

... Підхопився. Хотілось вилятись, кріпко, цинично, матюком. В голову лізли соціал-демократи в митрах...

Простогнав:

— Нюсю!

Вона одкинула руку, подивилась на його обличчя—воно було мертво. Сказала схвильовано:

— Ідіть, випийте води!

Редактор Карк підвівся і, як хворий, пішов до дверей.

РОЗДІЛ 12-й.

Вохкий ґрунт притягує:—вохкість на сонці. Майже щодня ходив в ярк і вбірав в легені вохкість. З ярка чути було далекий шум, в ярках блукало сонце. Знаєте—сонце уміє жити: ранком воно веселе, удень—працьовите, увечері задумливе—коли за обрій відходить, а біля нього купчаться хмари, обгортають сонце,—воно задумливе, як мудрець.

Удень бачив, як гурток дівчат біля окацій з сарками. Смішні в шумнім місті: у них такі ноги бронзові і м'язкі. Знаєте: ґрунт, рілля—пухко; тільки що важко пройшов плуг, а недалеко панський маєток, а десь збираються води і зелина буйно б'ється вгору.

Знаєте: майбутнє не в обмашиненні життя, а в притягненні природи до машини. Ах, як природа дивиться на машину! Знаєте: колись я вийшов із цеху на повітря після ночної зміни. Цокотіли молотки, гуділи машини—і все задумливо. А в горі їдне небо з зорями—і тільки. За заводським парканом тиша—ніч. Тоді в голові мудро, тоді в серці мудро, тоді я цар життя і моя голова підпирає темно-синю височінь.

Редактор Карк заговорив до дівчат:

— Відкіля ви?

— Хі! хі! хі!

Але одна сміливо сказала:

— Що тобі, паннчу? Подивись на себе: тобі жити два дні. Хіба тобі до дівчат?

Здрігнув.

— Відкіля це ти знаєш?

— Знаю! Тепер все пішло на комунію. Всі знаємо.

І заспівала:

„Ципльонк жареной, ципльонк вареной.

„Ципльонк тоже хочіть жать.

„Я не советкой, я не кадецькой,

„А я народной комисарь.

І говорила:

— Бач і той лізе в комисарі—ципльонк.

— Да...—сказав і одійшов. Думав...

... Увечері бачив Шкіца. Дивно: почав одягатися краще, навіть надто. І комуністи одягаються краще—може й не всі—неп.

Шкіц організовує трест і вже не говорить про Україну, тільки іноді мало.

Але він каже:

— Практика річ велика. Це—життєва пошлість, але й життєва мудрість. Треба жити. Так після

пожежи: стоїш на руїнах—важко, бо смердить трішки і нагадує... та греба жити.

Карк нервово кинув:

— Після пожежи не смердить!

Шкіц уперто заявив:

— Після пожежи маленький дим і... смердить.

І розійшлись.

Знову наростала злість. І на Шкіца. Був самотний, сунула непереможня жахна стихія: степова пожежа... А потім буде дим. Крізь дим вирисовується дірка на чолі...

... Цілу ніч горів степ, бігли отари товару, ревли, і душно було в повітрі.

Так снилося.

РОЗДІЛ 13-й.

Справа посувається до розвязки. Як ви гадаєте, чим закінчиться новела? Американці не читають творів з нещасним кінцем, слав'яне—навпаки—така вдача в тих і других. Я буду щиро казати: я сам не знаю чим закінчиться вона.

Проте над новелою я працював чимало. Я нарочито не знаю, чим вона закінчиться.

Я не хочу бути звязаним. Я хочу творити по-новому. Все-таки новелу мою дочитайте—інтересно, до чого я прийду?

РОЗДІЛ 14-й.

Уривок із мого щоденника. Думав про сучасну українську белетристику. Думаю так: іде доба романтизму,—не того, що ви думаєте. Хто цього не зрозуміє, багато втратить. Реалізм прийде, коли із робфаків вийдуть тисячі, натуралізм—коли кінче запаскудимо життя.

РОЗДІЛ 15-й.

В новелі два головні типи: Карк і Шкіц. Я хотів, щоб Нюся покохала Карка, а Шкіц Нюсю. Вони не покохали—і не треба. Проте не можна в кожній новелі про кохання—як ви гадаєте?

РОЗДІЛ 16-й.

Навіщо стільки розділів?
Така психологія творчого інтелекта: дати, як мога більш, навіть тоді, коли не можна.

РОЗДІЛ 17-й.

Ранком заявив відповідальному, щоб підшукував йому заступника.

Спокійно:

— Добре.

Чуття казало:

— Тепер багато знайдеться.

Стрічав руду борідку—це не відповідальний. Хазяйка стала суворіш. Шкіц в тресті—заправило.

Каже:

— Практика велика річ, хоч і життєва пошлість.

Тільки Нюся. А хазяйка стала ще нахабніш.

Не знав, що буде далі, і не цікавивсь. Без посади?

Добре. Далі? Однаковісінько.

Йшов міський вечір: фаркали лихтарі, шумувало на тротуарах, а брук—тихше.

Сидів проти Нюсі. Нюся не говорила про Хмельничину—дивно.

Із вікна видно третину міста,—з 2-го поверху. Місто загадкове, надмрійне. Уносить ген-ген: чогось згадуються лицарські часи в Німеччині, потім бараки з тифозними—тифозні залишились, а вороги прийшли.

Тифозні в гарячці, а палати сумні. І думають палати велику народню думу: де правда?

... Йшов міський вечір, фаркали люкси, шумувало на тротуарах, а брук—тихше...

— А я вам хочу ще сказати.

Це Нюся.

Карк:

— Говоріть.

— Не думаєте ви, що на Волині і сьогодні ліс шумить? Я гадаю, що шумить. Я в сей мент на Волині.

... Як і завше в тиху погоду струмками відходив за обрій дим—над вечером, над містом.

Редактор Карк:

— А я от: Запоріжжя, Хортиця. Навіщо було бунтувати? Я щоденно читаю голодні інформації з Запоріжжя. І я згадаю тільки, що це була житниця.

На столі стояли фарфорові чашки. Це ті, що лікар ховав.

Карк згадав: український мужик ніколи не бачив фарфорові чашки, а потім він пішов у повстанці—і бачив чашки. Але він не пив з тих чашок—йому ніколи. Український мужик і на заводі—він всюди український. Буває він пролетар—таких багато. Він більшовик і уміє умирати.

Це було в листопаді—український мужик біг обідранний і темний з гарячими очима з порожніми руками на багнети—чимало їх бігло. Вони уміли умирати. Тоді вітер носився з листям. Було й так: приїздили до його, ставили його до стінки рострілювати. А він казав:

— Простіть, господа... чи то пак, як вас...

Було ще й в ярках—ярки багато знають...

Я: на те революція, на те боротьба. Він, редактор Карк:—А все таки вклоняюсь тобі, мій, героїчний народе!

твоєю кров'ю ми окропили $\frac{3}{4}$ пройденої нами путі до соціалізму. Почалось з волинців та ізмаїлівців, в Петрограді; продовжується в посольках Донеччини, в шахтах і на тихих чебрецевих ланах.

Так от. Карк казав:

— Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну?

Нюся підвела очі, подивилась на Карка і взяла його руку. Вона сказала:

— Я так її, я так люблю мою Україну убогу, що прокляну святого бога, за неї душу погублю.

... Було тихо. Вулицею пролетіла прольотка. Карк схилив голову:

— Нас не зрозуміють: як погубити?

... Було тихо.

Нюся заговорила ледве чутно:

— Моя мама рада, що нема вибухів, а я не рада. Свідомістю моєї мами життя керує, а моєю—ні. Чого це? Я уночі прокидаюсь і прислухаюсь, і мені здається, що я в оселях і там громи. Потім гайдамаччина, махновські рейди, тачанки, а над ними я горлицею. Як мені хочеться бути горлицею! У нас в маєткові був байрак і там реп'яхи. Коли підходила до них—відтіля пурхали горлиці і летіли до лісу. Потім до нас прийшли селяни, лаяли нас, і ми поїхали в місто.

Карк підвівся і нервово заходив по кімнаті. Пішов до вікна. Вбірав в груди свіже повітря. На першому поверсі грали на піаніно щось стародавнє, далеке. Було в голові: чия музика? Верді?

Стукало в голову:

— Ала-верди! Ала-верди!

І ще:

— Губ-трамот! Ала-верди!

Нюся покликала:

— Вам боляче? Скажіть правду!

Він:

— Не знаю, я дивлюсь вгору—там синьо і нічого не видно, а я щось знаю. Його ніхто не бачить, а я почуваю. Налетить вітер, розвіє його—я про дим—і нічого не буде. Загориться будинок і довго на всю вулицю йде дух. Тоді буває тоскно.

Нюся:

— Все так—все дим! Я бачила вчора книжечку, червона, для молоді, про козаччину. Малюнки там. Один малюнок: козаки на морі—величній малюнок. Над ними буревісники, над ними в хмарах сховано блукають бурі. Під ними морська безодня. Це символ безумства хоробрих. І от під малюнком надпис: „козаки випливають грабувати турецькі міста“. І текст відповідний... Може й козаччина через 100 літ буде димом...

Карк зблід і схопився з канапи. Але не повірив тому, чого хотілось.

І було тоскно.

Карк пішов в свою кімнату, сів біля столу, в котрім був бравнінг.

Так просидів до 3-х годин ночі.

... Близько вікна пролетіла пташина, гасли зорі. На міській башті загорівся циферблат.

РОЗДІЛ 18-й.

Новелу скінчено... Що? Так, скінчено...

... Велике промислове місто, велике, але не величне: забуло слобожанське народження, забуло слобожанськи полки...

... А проте—чудові легенди революції теж виростають тут.

НАРЕШТІ КОМЕНТАРІЙ.

Дієві особи:

1. Автор.
2. Читач.

Читач.—Послухай, шановний авторе, деж твоє авторське обличчя?

Автор.—Любий мій читачу, це ж Карків щоденник (для того: розкрити природу типа), і тільки зрідка про-ривався я.

Читач.—Ну, а хто ж ти, шановний авторе?

Автор.—Милый мій читачу, редактор Карк думає, що я—рагчену.

Читач став біля вікна і замислився.

Автор.—По моєму, я виконав своє завдання. Га?—

Читач мовчав.

Ум
В кімнату влетів запашний вітер.

В далекій кузні співали молотки.

За вікном стояв горіх у вечеровій задумі.

А на горизонті відходило шосе в степову бур'янову безвість.

КІТ У ЧОБОТЯХ

(із записної книжки)

Отже про глухе слово: Гапка.

Гапка—глухо, ми її не Гапка, а товариш Жучок. Це так, а то—глухо.

А от гаптувати—це яскраво, бо гаптувати: виши-вати золотом або сріблом.

... А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва.

Гаптований—запашне слово, як буває лан у вересні: або трави в сіновалах,—трави коли йде з них дух біляплавневої осоки.

Гапка—це глухо.

Ми її товариш Жучок.

І личить.

... От вона:

Це тип: „кіт у чоботях“. Знаєте малюнки за дитин-ства: „кіт у чоботях“? Він дуже комичний. Але він теп-лий і близький, як неньчина рука з синьою жилкою, як прозорий вечір в червінцях осени.

„Кіт у чоботях“—це товариш Жучок. От.

А тепер я питаю:

— Відкіля вони вийшли: товариші Жучки? Скільки їх вийшло? Га?

А пройшли вони з края в край нашу запашну червінкову революцію. Пройшли товариші Жучки, „кіт у чоботях“.

... Ах, я знаю: це Жовтнева тайна. Відкіля вони
вийшли—це Жовтнева тайна.

... Сьогодні в степах кінноти не чути, не бачу і
„кота у чоботях“.

Відкіля прийшов туди й зник.

... Зникли, розійшлись по шляхах, по кварталах, по
глухих дорогах республіки.

„Кіт у чоботях“—це муралі революції.

І сьогодні, коли голубине небо, коли вітер стиха
лоскочить мою скроню,—в моїй душі васильковий сум.

Так! Я хочу проспівати степову, бур'янову пісню
цим сіреньким муралам. Я дуже хочу але—

— Я не можу: треба щоб була пісня пісень, треба
щоб був—

— Гимн.

Тому і васильковий сум: хіба я створю гимн „коту
у чоботях“, щоб понести цей гимн в глухі нетри рес-
публіки?

Хіба я створю гимн?

От її одіж:

— Блуза, спідничка (зімою стара шинель), капелю-
шок, чоботи.

Блуза колір „хаки“, без гудзиків, колір „хаки“—
це ж зелений, а вся революція стукає, дзвенить, плу-
жить, утрамбовує по ярках, по бур'янах, біля кузні,
біля шахти—де колір „хаки“.

Вся революція без гудзиків, щоб було просторо,
щоб можна розправитись, зітхнути вільно на всі легені,
на всі степи, на всі оселі...

— на *весь світ!*

Спідничка теж „хаки“, а коли й не так, то все
одно так, бо колір з бур'янів давно вже одбився
в ній. Так, і спідничка теж „хаки“. Вона трішки по-
дерта спереди, трішки ззаді, трішки по боках.

Але спідньої сорочки не видно, бо революція знає
одну гармонію фарб: червільковий з коліром „хаки“,
тому й сорочка була зелена—тіні з бур'янів упали на
сорочку.

От.

Капелюшок... а на ній п'ятикутна зоря. Цього до-
сить? А то ще: під капелюшком голена голова—не для
моди, а для походу, для простору.

І, нарешті,—

— чоботи.

Ну тут ясно:

подивіться на малюнок, той що за дитинства.
Досить?

А тепер про її зовнішність, а потім—

— про неї...

... Зовнішність.

Русява? Чорнява?

Ясно—жучок.

А втім, це не важно...

... Очі... ах, ці очі: Я зовсім не роман пишу, а тіль-
ки *маленьку пісню*.

Але треба й про очі.

Очі—

— теж жучок.

Іще дивіться на її очі: коли на бузину упаде серп-
невий промінь, то теж її очі.

А от ніс (для баришень скандал!)... ніс—голівка
від цвяшка: кирпатенький. (Кирпик!—казали й так, не
в очі тільки).

Ну, ще зріст.

Ясно: „кіт у чоботях“.

А втім, я зовсім не хочу ідеалізувати товариша Жучка, я хочу написати правду про неї—уривок правди, бо вся правда,—

— то ціла революція.

Тепер мій читач чекає від мене мабуть цікавої зав'язки, пікавої розв'язки, а від „кота у чоботях“ загальноновизнаних подвигів, красивих рухів—іще багато чого.

Це даремне.

Ми з товаришом Жучком не міщани, красивих рухів у нас не буде: у товариша Жучка не буде. За цим звертайтеся до гитарних героїв гитарних поем.

Товариш Жучок це тільки „кіт у чоботях“ із живими рухами, з бузинковим поглядом, що ходить по бур'янах революції і, як мураль, тягне соняшну вагу, щоб висушити болото...

А яке—ви сами знаєте.

І тільки.

А зав'язки—розв'язки так від мене і не дочекається. Бо зав'язка—жовтень, а розв'язка—соняшний вік, і до нього йдемо.

Розв'язка у гитарних поетів... (От: „вони поцілувались, кінець“, або „О, моя Дульцинею! Всажу собі оцеї чингал... Умирає“...

Ми з товаришом Жучком цього не знаємо. Правда, подвиги єсть, але вони не наші...

— А чий?

— Ви подумайте!

Так от. Це не роман, це тільки маленька пісня, і я її скоро скінчу.

ДРУГИЙ РОЗДІЛ.

В цім розділі я оповідаю про невеличкий подвиг...
— А чий?—Ви подумайте!..

... Зіма, фуґа, буруни іще буруни... Потяг, залізниця і рейки—рейки в степ.

На Кубань! На Кубань! На Кубань!—Довго паровик борсається в депо: і тут—в депо, і там—в депо...

І тихо в мовчанці стоять снігові станції: може знову ми будемо бігти сюди—розгублені, з запаленими очима, а за холодними станційними будинками зав'ють вовки на журний холодний семафор.

Але сьогодні, ми їдемо на Кубань, бо віримо в свої запалені очі.

— Товаришу Жучок!

Так, і товариш Жучок.

... А чому вона в цім полку, ви, звичайно, не знаєте і ніколи не визнаєте, бо і я не знаю, а брехати не хочу:—це уривок правди, а вся правда—то ціла революція.

... На кожній станції тільки й чути.—

— Козаки! Козаки!

Всюди козаки, всюди бандити.

Тягнеться потяг, як ледачі воли в поле, як ледачі воли з поля.

Степ. Раптом.

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

...
— Товарищі! Всеросійская кочегарка в небезпеці!

... — Д'ех, яблучко, куди котішся попадьош. до Краснова не воротішся.

І раптом:

„Ой на горі та женці жнуть“.

... — Їй ви хохла! Чого завили. Буде панихидити і так сумно.

... Степ. Фуга. Буруни і ще буруни.

... — Єфто пятой вагон—антірнаціональної. І скажу я тобі братяц про народи. Латіш—єфто тіш, смірной народ, мудрай; оврей тож нічяво. Ходя—катаяц аль тутарін—суворай і вернай народ. А вот єфтог хахол—паняхіда: как завоя про поля, аль про девчину—тякай!

... Степ. Фуга. І рейки—рейки.

— Козаки! Козаки!

— Де? Що? Як?

— Хто паніку робить? Сволочі.

Вискакують сотні „наганів“, „бравнінгів“, винтовок.

Де-хто дивиться з тугою, де-хто готує набої, де-хто сів на тендер і полетів: паровик одчепився і летить по паливо.

— Товарищу Жучок, вам не боязко? Козаки!

Усміхається: в їхнім селі були козаки. О, вона добре знає, що то—козаки. І чогось засмутніла, замислилась.

... Довго білі і *широкі* поля. Довго паровик не приходить. Нарешті приходить. Тоді знову відходить в дикий і німий степ.

... Од станції до станції, від холодної ночі до холодної ночі.

Палива нема. Коли ніч, тоді тріщать станційні паркани і тріщать і дивляться з тугою обідрані *диряві* вагони:

... „Поїздъ генерала (імя рек)“.

... Від дикої станції до холодної ночі, від дикої ночі до холодної станції.

... Товарищ Жучок дістала палива. А дістає так:

— Тьотю, дайте оцю паличку.

— Що?

— Дайте оцю паличку.

— Бери.

Взяла.

— А може ще дасте?

Подивиться „тьотя“:

... жучок: „кіт у чоботях“.

Іще дає.

... Товарищ Жучок заливається.

— Ха! Ха! Обдурила тьотю!

А вона зовсім не обдурила, вона просто—жучок!

Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою! Коли я буду відомим письменником, тоді я напишу велику драматичну поему: „кіт у чоботях“. А нині я пишу невеличку драматичну пісню, і вона зветься: „жучок“.

Як вийде з друку—будь ласка прочитайте. Їй право, інтересно!

... Тріщить чавунна пічка, — паливо. За вагоном летить, вие дика фуга.

Їдемо на Кубань.

... — Отак... не так. (Це товарищ Жучок). Отак... не так...

Біля пічки одиниця вагону, — може я, може хто явний, може всі ми.

Вона вчить, як залатати пропалену шинель.

Але вона каже:

— Дурня нічого валяти. Думаєш, як приїдеш до дому, то я з тобою буду і тепер панькатись? Дзуськи! Як би не так!.. На, ший!

Вона нам обід варить, вона наша куховарка—і тільки. Вона беспартійна, але вже має в торбинці товстеньку книжку:

— „Что такое комунізм (без автора)“... Іздание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной Армии.

... Іноді ми їй кажемо:

— Слухай, товаришу Жучок! Чи не можна з тобою пожити?

Тоді ми чуємо:

— Дзуськи!

Ми регочемо, бо знаємо, що не всім „дзуськи“,— у нас єсть молодий „пареньок“—так зветься, так звано: „пареньок“. Він теж кирпатенький і ми вже бачили, як він обіймав її, і вона мовчала.

... Ну, то їхнє діло.

... Але вона нас конче дивувала, вона іноді вживала таких слів, вела такі промови, що ми лишень роти роззявляли.

Безумовно, коли ми думали тільки про ворога, вона ще про щось думала.

— Чи не скінчила ти, бува, гімназію?— сміявся де-хто.

Вона комічно сплескувала руками:

— Гімназія? Гімназія для панів. А для нас—дзуськи!

Тоді один незграбний хохол авторитетно заявив:

— Це паходной Ленін...

— Да, руки порепані.

... А за вікном стояла туга і звисала туга з дроту, що йшов, відходив за стовпами невідомо куди.

... Хуртовина, морози, станції з заметеними дзвонами, зрідка туга на дріт, а завше:

— Д'єх! революція—так революція!

А потім знову холодні вагони, довгі потяги, потяг, як воли і раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

Паровик одчеплюють, паровик летить в темну дику фугу, в дикий німий степ.

Тільки забув я ще сказати:

— Частенько, коли потяг зупинявся на станції „на неопредельонное время“, товариш Жучок, упоравшись біля походної кухні, виходила з вагона невідомо куди, і довго її не було. А відтіля вона приходила завше в зажурі.

Чого в зажурі?

Це буде видно далі.

Плакати! Плакати! Плакати!

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Плакати! Плакати! Плакати!

Схід. Захід. Північ. Південь.

Росія. Україна. Сибір. Польща.

Туркестан. Грузія. Білорусія.

Азейберджан. Крим. Хива. Бухара.

Плакати! Плакати! Плакати!

Німці, поляки, петлюровці—ще, ще, ще...

Колчак. Юденич. Деникин—ще, ще, ще...

Плакати! Плакати! Плакати!

Місяць, два, три, шість, двадцять... ще, ще, ще...

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Мчалися місяці...

Минуло... я не знаю скільки минуло: може це було вчора, може позавчора, а може промайнуло—двіста літ?

Коли це було?.. А може це васильковий сон?

— Не знаю!

І от—літо, степове літо. Це степи біля Дніпра,—недалеко Дніпро.

... Тепер ночі в літніх степах.

Це так чудово, так каламутно!

Знаєте? Сидиш в степу і думаєш про тирсу. Це так чудово: думати про тирсу, коли вона таємно шелестить, коли шелест зайчиком: плиг! плиг!

Це так чудово!

Ах, який мене жаль бере, що мої попередники змалювали вже степ вночі. А то б я його так змалював—їй право!

... Я приїхав.

На третій день одержую записку:

„Товариш, ви кажете, приїхали ще в п'ятницю. Препрошую негайно зареєструватися в ячейці“.

Кажу:

— Секретар мабуть жоха, із старих партійців.

Товариш усміхнувся:

— Тебе дивує записка?... „Это чепуха“. От ти ще понюхаєш дискусію. В печінках мені сидить оця дискусія.

Я зацікавився.

— Що за дискусія?

— Почекай, сам узнаєш.

І не сказав.

... Я пішов.

— Де кімната ком'ячейки?

— Он!

Вхожу. Дивлюсь—щось знайоме. Думаю, пригадую і раптом згадав—та це ж „кіт у чоботях“.

Ото штука!

— Ви секретар ком'ячейки?

— Я...

Вас, здається, товариш Жучок?

— Так.

— Ну так ми з вами знайомі. Пам'ятаєте?..

Вона, звичайно, все пам'ятає, але вперше зареєструвала мій партквиток, а потім вже говорила.

... Ясно: минуло стільки то часу. Товариш Жучок дочитала—прочитала:

— „Что такое коммунизм (без автора)“, издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной Армии. І тільки.

А інше так просто: ходить „кіт у чоботях“ по бур'янах революції і може й сам не знає, що він секретар ком'ячейки, а потім узнає і пише:

— „Предлагаю немедленно зарегистрироваться“...

Одно слово, я мабуть і не здивувався, тим паче що минуло так багато часу, а „кіт у чоботях“ і тоді уже був—

— „паходной Ленін“...

І, треба щиро сказати, друге видання Леніна: „паходной Ленін“—таке жиноді було суворе і жакне.

От малюнок:

Я завинив.

Товариш Жучок очі драконом:

— Товаришу! І вам не соромно?

— Дозвольте... я ж... їй право... я ж...

Товариш Жучок очі драконом:

— Ваш партквиток!.. Давайте!

Віддаю. Пише:

— „Товариш такой-то, в таком-то месяце пропустил столько-то собраний. Получил выговор от секретаря ком'ячейки с предупреждением вынести его недисциплинированность на обсуждение общественного мнения партии посредством партийного суда на предмет перевода

в кандидати ілі окончательного ісключенія із наших комуністических рядов. Подпись”.

Точка. Коротко. Ясно. І—трішки того.. ніяково.

... Звичайно, як і тоді, (тоді—в дикім степу),— на ній колір „хаки“, бо революція знає одну гармонію фарб: червільковий з коліром „хаки“. Як і тоді величезні чоботи не на ногу. Як і тоді:

— Дзуськи!

Як і тоді, бузиновий погляд, бузиновий сміх і носик—голівка од цвяшка: кирпатенький.

... Як і тоді були ночі, але вже не холодні, а теплі, замряні,—літні степові ночі.

Тільки тепер трівожили нас не козаки, а бандити-лісовики, трівожили наш тил. А з півдня наседав розлютований, поранений (добивали) ведмідь з білого кубла великої російської імперії.

А от дискусія (в печінках сидить!). Єсть ходяча фраза: треба бути на чеку і не забувати про чеку.

Зробили перефразовку.

— Дискусія—це бути на чеку, щоб не попасти в секретарську чеку.

Товариш Жучок каже:

— Сьогодні вечір дискусії.

Ми:

— О-ох! У печінках вона сидить! (це, звичайно, не в голос).

— Товаришу! Дайте мені на хвилину „Азбуку комунізма“.

— Ах, не мішайте, товариш. От я й забил: какето? Фу, чорт. Значить капіталізм імеєт трі признака: найомний труд... найомний труд... найомний труд...

Хтось підказує:

— Монополізація средств проіводства. І...

— І ідіте ви к чорту, сам прекрасно знаю.

... А от на другім краю:

— Камедія! Как все заволновались. Товариш Ларіков, невжелі ви не волнуетесь?.. Не верю. Не поверю, чтоб ви всьо знали.

Це до одного із тих, що все знають:

— Ну, от, еслі ви всьо знаєте, скажіте: когда Тьер разбіл великую французскую комуну—в 71 ілі в 48 году. А? От скажіте.

— А ви, товариш Молодчіков, не хітріте, не випитивайте, скажіте просто, что ви не знаєте. І тогда я вам скажу.

Молодчіков червоніє, і я червонію, і богато з нас червоніє, бо більшість з нас це ті, що нічого не знають, але цього ні в яким разі не скажуть.

— Це ж дурниці—ці дискусії, наче ми шкільники.

— І правда. На чорта це? Це ж буржуазний метод освіти. Не достає ще экзамена з інспектором.

Іще чути:

— Да, наконец, дайте мне на минуту „Азбуку комунізма“.

— Фу, чорт, снова забил. Капіталізм імеєт трі признака: монополізація проіводства... монополізація проіводства...

— От бачите, все ж ідно не знаєте.

— Ах, оставьте меня, товариш...

Нарешті вечір.

Так: за вікном, як і в інших моїх оповіданнях (не всіх)—громи гармат, а десь в травах, а потім на дорозі кавалерія. Наша? Кажуть не наша. А чия? Не знаю. Може ворожа кавалерія, може рейд.

І хтось тихесенько, за травами—„може завтра тут, де ми сидимо будуть папірці, ганчірки і дух порожнечі, дух побігу, дух крові“.

Але те забувається.

... Доповідач скінчив.

Товариш Жучок:

— Ну, товаришу Бойко, все-таки я нічого не зрозуміла. При чому тут діалектика, коли сказано історичний матеріалізм? Ви як думаете?

— Дозвольте, товаришу голова, я собственно слова не прохав.

Товариш Жучок очі драконом:

— Як голова, нічого не дозволяю, а як товариш, прошу вас сказати.

Ми говорили, ми плутались (з нами іноді було навіть дурно).

А все це називалось—дискусія.

Товариш Жучок казала:

— Дзуськи! Не так. А ну ви, товаришу Молодчиков? Вона рішуче входила в ролю педагога.

А ми бісились, бо в нас було самолюбство. Ми обурювались на—нашу бувшу куховарку, на—сьогоднішнього секретаря ком'ячейки, на—„кота в чоботях“.

... Потім вона бігала, метушилась, збирала жінок, улаштовувала жіночі зібрання, де говорили—про аборт, про кохання, про право куховарки (Ленін сказав).

Кричали:

— Геть сім'ю! Хай живе холоста жінчина.

А для плідної жінчини казали:—

— Хай буде інтернат, хай будуть спільні прачешні і т. д., і т. д.

... — Товаришу Жучок, можна двох любити?

— Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм. Я його погано знаю, а тому й „вдержуюсь“.

...
Так от—багато я написав би ще про товариша Жучка і це заняття вельми цікаве. Та бачите зараз пів на 5-ту і мені треба вже спшити на партзібрання, бо там—

товариш Жучок № 2, а це значить... проте, коли ви партійний, то ви самі знаєте, що це значить.

...
Вона написала так:

— „Товаришу Миколо (це до мене, Микола Хвильовий). Ви, здається, після завтра будете вже в Таращанськiм полку, а я зараз буду в резервній кінноті: там щось махновщина, треба поагітувати. Може ніколи не побачимось, так я вас хочу попрохати: не гнівайтесь на мене за дискусію. Я знаю у вас самолюбство, але у нас—темнота. А поскільки диктатура наша... Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік—два, три вирости не на вершок, а на ввесь сажень. З комуністичним привітом Жучок“.

Але вона сьогодні не поїхала, і ми ще побачились.

Побачились от де.

Уявіть порожня школа, політвідділ. По кутках, на столах сплять. Це муралі революції. Частина з них поїде в полки, подіви, частина-ще буде тут, а потім теж поїде—в полки, в подіви.

Це бурса революції.

... Було зоряно, а потім стало темно—пройшли хмари.

... Побігла мжичка.

... Мжичило, мжичило і чогось було сумно тоді.
Хотів скоріш заснути. Але в кутку часто підшморгували носом і не давали спати.

— Товаришу не мішайте спати!

... Мовчанка.
Мжичка тихо, одномаїтно біла у вікно. Хотілось, щоб не було мжички і не торохкотіли підводи: нагадували важку дорогу на Москву—уходити на Москву, на північ од ворожих рейдів.

—Товаришу, не мішайте спати.

Мовчанка.

... Ви мабуть уже знаєте, що то товариш Жучок—підшморгувала.

Вона підійшла до мене.

— Ходімте!

Я здивовано подивився на неї

... Вийшли на ганок.

Була одна сіра дорога в нічний степ і була мжичка.

— Ви плакали?

— Так!..

І засміялась:

— Мені трішки соромно... знаєте... буває.

І розказала.

Тоді я взнав, що товариш Жучок хоч і жучок і „кіт у чоботях“, але і їй буває сумно і буває не буває:
— Дзуськи!

Тоді мені кирпатенький носик розказав, що їй не 19, як ми думали, а цілих 25 літ, що у неї вже було байстря і це невеличке байстря—

— *повісив на лихтарі козак.*

Це було на далекім сході, але це і тепер тяжко.

Це було на далекім сході, коли вона пішла по дорозі за отрядом. А то була козача помста.

... Я згадав сніговий степ.—

... Ишла мжичка.

... Була одна сіра дорога і темні сілуети будівель.

А втім це не диво, що дитину на лихтарі повісили: було ще й не таке. Я не збираюсь у вас викликати сльозу. А от маленький подвиг це без сумлїву. А чий?— Ви подумайте.

... Товариш Жучок № 2, № 3, № 4 (і не знаю ще скільки) єсть.

Товариш Жучок № 1 нема.

Зник „кіт у чоботях“ в глухих нетрах республіки.
Зник товариш Жучок.

... Ходить „кіт у чоботях“ по бур'янах революції, носить соняшну вагу, щоб висушити болото, а яке—ви знаєте.

Так:

— під охрестив Гапка (глухе слово, а гаптувати—вишивати золотом або сріблом—це яскраво).

Ми назвали—

товариш Жучок.

А історія назве—

— „кіт у чоботях“.

„Кіт у чоботях“—тип.

Точка. Коротко. Ясно.

Все.

Ю Р К О.

I.

На Донеччині—завод.

Уночі над заводом темно і недосяжно думає небо. Проливається на небо золото золотого шлаку—тоді в посьолку сниться.

На нічній зміні були: Остап, Юрко. Юрко: гори Юри (Швейцарія), юрта, га юртою тайга—холодна в снігах: бори, бори і нема їм краю,—(це—я).

Був Перекоп, а після Перекопу Юрко сказав:

— Або в завод, або за кордон,—революцію робити.

Послали в завод.

Уночі над заводом мабуть проходять хмари; коли з півночі—відходять до моря, коли зі сходу—на запо-
різький степ.

... Цех. Вийшли. Пізно.

Мовчазно шуміли машини в таємнім напруженні. Зникали постаті—за машинами: носили залізо. З гасом стояв дух заводської ночі—глибокої, як море біля японського берега.

Йшли: Юрко, Остап—люде однакові, люде ріжні. (Проходили дні—холодні і теплі, близькі, далекі... люде однакові, люде ріжні).

Над посьолком люкс, над заводом ніч. Що думає ніч?

Остап брав великі кроки, Юрко відставав. Дивився на саженну постать Остапову...

... — Так, як почнеш шукати правди, то, гляди, й залізеши у кривду. А чоловік я темний, хоч і

пролетаріят. Ну, а Наталка хай ходить до вас, я нічого не імію. Лиш би не в шалапути, не люблю я їх: по свинячому шукають правди,—богородиць нароблють—один розбрат.

... Одчинить двері Наталка, трішки заспана, теплий жіночий дух від неї. У неї ноги трішки колесом і груди, як у молоденької дівчини,—(це Юрко).

...—Був я в партизанах. Ще з Махном ходив, а що до чого—й досі не добрав. Така вже вдача: як випью пляшку, то й за власть совітів. Більшовиків подавай—і квіт.

Юркові було образливо, а Остап говорив:

— Мое яке діло: хтось добере: нас чимало. А Наталка хай в ячейку ходить, я нічого не імію.

Болото закумкало ніч. Де болото? То—жаби.

Коли увійшли в двері, Наталка в одній сорочці зустріла. Спитала:

— Товаришу Юрко! Що це таке—емісія! А потім: що це таке—девальвація?

— Ти краще постіль постели,—це Остап.

А Наталка постіль стелила і вже з сумом:

— Мабуть довго вчитися нам: революція наша, а слова не наші.

... Роздягались, говорили.

... Увійшла, білою плямою стала край столу:

— Я забула зачинити вікно.

— Зачиніть.

Мовчки вийшла. Юрко думав про неї. Боліли плечі, боліла спина, цілий день носив рейки.

II.

Без революції, коли нема творчости, життя тече нудно, одноманітно (або, або: дух творчости, дух

руйнування). Живе в посольку багато людей. Багато з них творять, багато—так.

Ранком, коли пролетять тьмяні одуди світанку,— гудск. Один, два, три. Наталка будить і чоловіка, і Юрка. Остап іде раніш, Юрко—потім. (Потім): кидається до дверей. Наталка зупиняє.

... — Що?

— Подождіть, я вам сніданок загорну, все їдно запізнались.

... А то підставляє під його обличчя дзеркало.

— Гарний?

Він знає, що все обличчя в сажі. Йому ніяково: 4 дні лягав не роздягаючись. Не вмивався.

— Ех, Наталю!

Він зітхнув, але зачепити її не відважився. Поспішає через сонний посьолок. Повз Торця парує, а далі парує в степу: тоскно дивиться на степ, де мріє даліна. Наталка дивиться синьо, так буває не часто, так дивляться не всі.

III.

І все-таки Юрко звичайнісінька людина, хоч і комуніст—(це не Америка, але—істина, здорова логіка). Уже проклинав завод,—важко, а коли приходив додому, уперто думав про Наталку.

Тече життєва ріка одноманітно, глухо перекликаючись в осоках: (зелене баговіння у громовицю глибоко сидить у воді, і йому не страшно)..

Єсть заводський клуб. Улаштовували вистави—заводська молодь. (Заводська молодь у футбол і лаун-теніс грає). Сьогодні улаштовували таку—на диво. Сам робітник написав: і рай був і пекло було. Виступали (як треба) промовці: один доповідач, а решта так, свої, заводські.

Одному кричали:

— Та ти, Юхиме, мабуть злізь, не шкандаль нашої фірми.

Юхим не слухав і все-таки договорив. І все-таки закруглив: були оплески: закінчив „урою“.

Хтось вдарив по халяві і з задоволенням зазначив: — Хоч свійський, та хитрий... Щоб тебе дощем намочило!..

Остап, Юрко, Наталка—теж на виставі. Остап теж сказав:

— От тобі й революція: і не видно її і видно її. Як ота благодать з неба: щось, десь, а в руки не візьмеш, мов ужак висклизне.

Наталка сиділа поруч Юрка. Її тіло торкалось його тіла, і йому було гарно. І спитала Наталка:

— А що це таке, що і капітал Маркса і „Нива“ Маркса: директорша колись виписувала.

Юрко сказав Натальці і зраділа вона:

— А я оце 2 дні думаю: як же це так, що і в буржуїв був Маркс і у нас Маркс. Невже одурили Леніна?

... Прийшов антракт. Після вечора були танці. Юрко позіхав.

IV.

Заводський паркан перстніє мармурово: сіверко, димно, пахмуро. Вийдеш за ворота—жовтава беспорядність ланів,—заглядають, одбігають, назад.

... А це я:

Давно це було за молодости молодої, коли юні дзвони юність молоду дзвонили...

Га?... Кричали, кричали „кукушки“, стукали, стукали молотки за брамою, а назад нема звороту...

... Посьолок забайрачився у вітах.

До заводу ходять через залізницю,—доріжка така, вторована, повз Торця,—ріка така: фабрично-заводська, ховається в степах.

Ходив Юрко. А до Юрка приходили,—комітетчики, секретарі. Казали, що не так лекції читає, що доба епізодичних пройшла. Юрко згоджувався, а дець на споді своєї душі запитував: (—а ви звідки знаєте?). Фамільярно похлопували його по спині, а йому було чогось неприємно. Таранкуваті, мамуловаті, „типичні сурйози“, але вони вважали себе за справжніх представників пролетаріату.

... І сказав Остап із кутка:

— Все це гарно, а ще-б краще було, коли-б хто з вас хоч півпляшки дістав.

Голова фабзавкому примружив око:

— І справді, хлопці, чи не випити?

Юрко запротестував. Тоді підійшли всі і стали його уламувати.

— Пий та не пропивай розуму,—це секретар.

І Наталка підійшла:

— Та що це ви, Юрко! невже ми в черниці приписалися? Хіба таки Троцький не п'є?

Він хотів сказати, що не п'є, але подумав що йому однаковісінько не повірять: „він же з ним не живе“.

... Вийшли в садок, горіли зорі, текли потоки, зоряні: аероліти.

... Випили небагато, більш не було і закінчили. Говорили.

... — От тепер і я скажу: подавай мені більшовицьку власть, а хочеш, то й в саму ком'ячейку записуй.

Наталка сіла біля Остапа:

— Що в п'яного на язиці, то у тверезого на думці. Товаришу Юрко, запишіть його в ячейку.

Наталка говорила щиро і обличчя їй було світле, як винне повітря в осени—ранньої.

... Над заводом знову думало небо—темно, недосаяжно. Секретар сказав:

— Плюю на всіх і вся. Моя власть і баста!

Його спитали:

— А я?

— І твоя.

— А я?

— І твоя.

Наталка взяла за руку Юрка:

— і їхня?

Всі подивились і подумали, а секретар сказав:

— Це гість.

А Остап п'яно і нахабно засміявся:

— Це той, як його... як ото мітинг був—... попутчик.

Ха... ха...

— Юрко спалахнув, а всі зареготали, а секретар похвалив:

— Нічого, хоч попутчик, за те дорогий,—і похлопав Юрка по спині.

... Зорі заворіли все небо. Було тихо, а на залізниці кричав паровик.

V.

Сьогодні возив рейки вагонеткою, Юрко,—із вальківничного цеху.

... Залізо співало. Надворі дніло, верещали молотки. В гострих лезах тонкого упаду Юркові тихі спогади.

... Попутчик... так...

Бантини, бетонні крокви і залізне, кам'яне—ми. Ми—король землі. Ми той, що в скаженно-рухомому танці машин керує огняною електричною вагою—непереможною, всесильною.

... „Отче наш, електричної системи віку, да буде твоя непохитна воля там—на землі, як тут—в заводі“.
(Див. мою поему вид. Всеукрлітком, 1921 рік).

... У вальківничім цеху кипіло штавбування нагартованих шматків. По підлозі вогняні гадюки плазували з дріб'язким сміхом. (Ви знаєте Нью-Йорк? Ви знаєте Каповський завод?).

... Попутчик... так...

Юрко відпочивав, Остап стояв біля розпаленої печі. В руках важка крицева жердина... Крізь щілини проточувались вогняні язички, бурхотала біла курява нагартованого кубла. Стогнала—на зовнішнє повітря.

Остапові м'язи залізні, спругові. Він крикнув:

— Е—ех!

Стукнув (енергійно) по землі жердиною і ще:

— Подавай! Подавай!

Підкотилась одноколеска до печі, щільно притулилась, як дитина до материній спідниці. Остап з силою одкинув дверчата і зашив у пашу жердину.

І була біла курява, а в ній казковий велитень—Остап. Він боровся з огнем і знову крикнув:

— Держи.

Раптом полилась біла маса, і бухнувся нагартований опецьок.

— Гата!

... Попутчик... так...

Юрко давився на це не вперше.

Нудить під серцем—так завше.

Довгі дні цілого року, тиха лютість, спругова Остапова сила. Підійшов.

— Закуримо?

— Давайте!

Помовчали. Говорив Остап:

— Ну що? Сказали в ячійці, що Наталка пила? Здвигнув плечима—Юрко.

Мовчали...

Вони були люди ріжні, люди однакові.

... Залізо співало...

VI.

Люди жили не тільки в заводі—і за заводом. Люди—не воли. Ходила Наталка, ходив і Остап: „гуляти“. Юрко майже не ходив.

(Я думаю про кінець етюда. Як жили інші—про це в другий раз).

... Блимали червневі зоряниці—не зорі. Палав крайвид—за вечером. Було душно. Заводська молодь уїдливо домагалась, щоб Юрко читав їм лекції. Він говорив, що немає часу, а вони знову приходили і знову домагались.

Остап пішов в трактир (знову був трактир): прийшли о 6-й годині, з заводу.

В кімнаті був він, Юрко, і Наталка—червона, горіли очі. Підвела очі від книги.

— Гарно...

— Вам подобається книга?

— Мені подобається книга.

Він подумав і взяв її за руку.

— Гарно?

Наталка подивилась прозоро:

— Гарно.

Він сів біля неї:

— Гарно?

... Були останні дні червня, запашні, в садку куделив цвіт, летів.

Зацвіла метелиця—літні курделі.

Держав її руку, вона знизилла вії.

Він зрозумів, і йому забилося серце.
... Проходила літня метелиця, а в кінематографі грала музика—міщанський мотив: присмерк, будні, зажури, як до революції.

VI.

Пересипались дні, пересипались тижні: у кошику часу,—сині ночі, далекі зорі, рожеві дороги, бузкові ранки.

І прийшла неділя. Наталка сказала:

— Ходімте над берег Торця.

(Остап пішов до фабрзавкому.)

Юрко:

— Ходімте!

Сказав просто, було не просто.

Пішли левадою. Наталка сьогодні надто весела, сміялась і груди її манливо колихались. Була, як і завше босовіж, а тому й проходючи повз колючок або кропиви, вона раз-у-раз голосно скрикувала. А коли вони зійшли на стерню, Наталка сіла на землю і рішуче заявила:

— Я далі не піду.

Юрко сказав:

— Ходімте, товаришко.

Наталка сказала:

— Не піду! Не піду!

Він знав, чого вона хоче і з незадоволенням кинув:

— Я не Остап, у мене бичачої сили нема.

Тоді вона підхопилась:

— Остап! Остап! Остап!

Поперед них промайнула стьожка срібно-лускової ріки. Підбігли до верби, що самотно на березі Торця стояла. Сюди зайшов дим Торецького заводу.

Коли сіли в тіні лапастої гілки на піску, Наталка з реготом розказувала, як вона маленькою дівчиною хотіла було колись купатись, та не встигла роздягтися, як біля неї виріс директорів син.

— Тепер кажуть за кордон утік. Він хотів зо мною купатися, а я на нього наплювала: таке плюгавеньке та паршиве.

Потім вона спустилась вниз, до води. Забулькала, уважно розглядала куцт осоки.

... Біля Торця вохко, а тінь від верби до захід-сонця лапастіш, густіш. За Торцем широкі мовчазні поля. Сонце мжичить золотом на ріку. Полями йде легкий смуток.

Юрко сів біля Наталки, обняв її однією рукою. Вона не говорила, вона дивилась у низ. Він взяв її за груди—вона не говорила. Він поцілував їй шию—вона не говорила.

Юрко подивився назад—було широке поле і все було видно. Вони сиділи цілу годину—так.

Вона не говорила.

Юрко думав її схилити на землю.

Тоді на ріку упала зі сходу важка синя тінь—йшла ніч.

І сказала Наталка зажурно:

— От я вже й забула. Ніяк не запам'ятаю емісію і девальвацію. Оце з пів-години думаю де те, а де инше! Думаю, думаю і ніяк не пригадаю.

Тоді Юрко раптово підвівся, а Наталка подивилась на нього здивовано. Юрко сказав:

— Пора до дому.

... Вона ледве наздогнала його.

VIII.

Юрко писав до товариша (завтра): ... „досі почуваю гармати, досі бачу барикади. Клянуся, що комуніст.

Я не винесу цієї тиші. Припустим я не пішов на завод. Ну? Я завідував-би райрибою. Ти розумієш—райрибою!!! А може райсілло? Ха! Чого мене не пускають за кордон? Я ладен робити замах, хоч на самого Пуанкаре. Я родився для вибухів... А на заводі я теж не можу,—тут треба марудної праці, а я не можу. Я досі почуваю гармати, а завідувати райрибою я теж не можу". Я..

Він (Юрко) писав довго, натхненно.

IX.

Ще була уночі тривога: гули гудки—на заводі пожежа.

Остап прийшов пізно—тільки-но ліг. Підвівся, розбудив Юрка:

— Пожар!

— Де?

— На заводі.

Юрко сказав:

— Я захворів, я не піду.

Остап одягався, скаржився:

— Поставлять його за інженіра, а воно не бе-бе.

От і пожар.

Юрко не стерпів:

— А ви мабуть і сьогодні випили?

І відповів Остап байдуже:

— Це наше діло, заводське.

І вийшов.

... Попутчик... так...

Наталка, як пішов Остап, одразу захропла.

X.

За тиждень був суботник: після пожежі прибірали. Пішли на роботу всі. Юрко не пішов, йому лагодитись до лекції.

В посьолку було тихо, тільки діти на вулицях кричали.

Юрко підійшов до Наталки:

— Наталю!—і голос йому затремтів.

Вона подивилась на нього і зблідла.

— Що таке?—і сіла на ліжко.

І він сів.

— Я вам, як товариш, як...

Вона подивилась на Юрка,—йому горіли очі, і їй спалахнули очі.

Він взяв її голову і кріпко обняв.

Вона тихо говорила:

— У мене ще не було дітей... Що ви кажете?.. Я не хочу...

... На розі в меду горіла липа,—пройшов солодкий дух.

... — Що ви кажете?.. А Остап?.. не хочу.

XI.

(Я зупинився на найцікавішому місці. Правда? І як ви думаєте, чи не час мені плюнути і почати нову новелу? Час, певно, час. Отже, останнє зусилля!).

XII.

... Хтось закричав на вулиці. Наталка наставила вухо. Потім підхопилась.

— Якесь нещастя.

Заводські жінки чують нещастя—серцем. Вискочила.

... На розі в меду горіла липа...

А потім в кімнату внесли Остапа і положили на ліжко.

З крана зірвалась стальна хрестовина і перебила Остапові праву ногу.

СОЛОНСЬКИЙ ЯР.

I.

До слобожанських Млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три версти зупинилися.

Стоять стіною, хмуряться.

В гушавину доріжка по папороті, повз сизих кущів, до Солонського Яру.

Солонський Яр: яр і село.

В селі пахтить дубовим молодняком, стоїть над яром-селом, а нижче в провалля поплентались стрункі й темні явори, і тільки за 10 верстов виринають, щоб мовчазно відійти на захід, на південь.

Удень над селом сковзається клапоть перламутрових хмар, а вночі хмари зникають за проваллям, тоді Солонський Яр горить огняницями—і ліс, і село, і небо.

Тоді горить, чарує папороть.

Солонський Яр—природня фортеця.

Солонські острожники казали:

— Є Холодний Яр, а це—Солонський Яр... А тож...

А у Млинківській волости скаржилися:

— І сукині ж сини! Прахвости! Чортового батька видереш їх відтіля.

Чухали потилиці. Збирались на сходку. Міркували. Іще чухали потилиці.

— Яку тут прахтіку зробити? Га? Запетлювали, як той казав...

... Коли приходе ніч, Млинки напруженно дивляться на темну стіну полтавського лісу і чекають. Але не відомо, в яку кошару забредуть солонські вовки. Тільки уранці шумить село.

Уранці дізнаються, кого обібрано „до цурки“.

... Стоїть могутній дуб на півдорозі до лісу, а до нього сіріє ранковий шлях, від вітраків перехиляється на ділянку молодняка.

... В немите вікно волосної ради дороги майже не видно.

Савко Гордієнко—безусий голова з гострим обличчям—подивився у вікно і підійшов до натовпу.

— Ну що? І сьогодні обібрано кого?

— А як же: Матвія Юхименка.

Підійшов іще один селянин і беспорядно розвів руками:

— Не инакше, як дивізію треба сюди.

Притакують.

В кімнаті смердить архівним папером, а писарчуки перами риплять.

Савко вдарив себе по чолі:

— От напасть... Прийдеться воювати.

Згодились.

— Дивіться, вам видніше... А що напасть—то правда.

Але Савчин сусід попередив:

— Ти гляди, Савко, п'ять председателів ухекали, то... може й тебе одправлять на той світ. Це, брате, тобі не хрунт, не австріяка галичанський.

... А в село із Солонського Яру вилазили постаті і зникали за тинами. Іще чути було там про Савка:

— Така йому фортуна: плохим буде—хай головує, а зачепе—вихаластаємо...

... Над Солонським Яром ростанув останній промінь, в лісі почало темніти. Із півночі попливла хмара, теж ішла на захід.

... Пахло дубовим молодняком.

II.

... „Наказую негайно виловити банду, що в Солонським Яру. Отряда прислати не можу, бо майже усі люди в роз'їздах“.

Такий папірець від повітового військового комісара. Савко подумав: „дійсно, пора“.

Зібрав міліціонерів:

— Гайда!

Міліціонери старі партизани, дух партизанщини глибоко сидить.

Рудий міліціонер, старшина, каже:

— А що того... можна буде в Солонівці самогону... Чуеш, Савко?

Голова не чує, задумався. Думає віп, що йому робити: острожників, звичайно, на селі не застанеш, а солончане своїх не видадуть.

... Скоро в'їхали в ліс.

Коні наставили вуха і прислухаються до луни, що гулко йде в гущавину від ударів копит.

Глухі, столітні ліси Полтавщини і чогось тут журливо.

Насторожились куці, тріщать гілки. Іноді коні збочують, і тоді шелестить листя на весь ліс.

Рудий міліціонер поліз за кисетом, а другою рукою порівняв свого коня з Савчиним.

— Слухай, друже, може не будемо тривожити їх, уладнаємо?

— Це кого? Солончан?

— А вжеж!

Савко сказав:

— Наказ есть з уїзда. Ніззя.

— Ага... Ну то инше діло.

А потім погладив корявою рукою коростяву шию свого коня.

— Слиш, Савко! Кажуть по газетках руминський король селянам слабоду проголосив?

— А тобі що з того?

— Та як же: все-таки слабода...

Савко скрушно похитав головою:

— Мало тобі слабоди!.. Під ким ти сидиш: під королем, чи ні? Ну?

— Звісно, що ні.

— Ото ж бо й е. Бандисти ви гарні, як на вас подивишся.

Останні четверо міліціонерів пахтіли цигарками і мовчки оглядали гущавину. Сизий дим махорки хмаркою стояв над отрядом, а потім струмками розходився за вітами, за зеленою.

... Під'їзжали до Солонського Яру.

Доріжка веде прямо в село, а треба заїхати з иншого боку.

Пустили коней в гущавину і зашумів, затріщав ліс.

Загончане потикали обличчя в арчаки, а коні легко хропли і вперто продирались до ріжи.

Сонце давно вже гримало над лісом, але тут його не було.

Тут ніколи не було сонця і завше стояла тїнь.

... Порішили: коли виїдуть на ріжу, гайда на Голохватський край (це квартал в Солонським Яру). Винтовки приготувати, але без наказу голови, не стріляти.

Ще продирались, і, нарешті, крізь гущавину про-
різалися стьожки світла.

Нарешті загін вискочив на ріжу.

... Загавкали собаки. По ярку забігали постаті.

— Стій! Куди біжиш? Стій!

Голоси загончан метушилися в зелені і зі всіх
кінців одкликалися луни.

Савко скрикнув:

— Стріляй в повітря!

Бухнувся випал над Солонським Яром, і раптом
село стало мертвим.

Підїхали до голохвастських будівель.

— Дома хазяї?

Виходили баби, перелякано дивилися на загончан,
але впізнавши млинківських хлопців, сплескували
руками.

— А, щоб вам ні дна, ні покрешки. Як же ви на-
лякали. А ми подумали—і справді комунія наскочила.

Савко суворо подивився і спитав:

— Де ваш председатель?

— Якій председатель?

— Та староста-ж!

— Так би ви й казали... Марфо! ану-бо поклич голову.

Незабаром прийшов і голова.

До його:

— Де твої голохвастівці? З уїзду прийшов наказ
заарештувати їх.

Уеміхається:

— Де-ж я їх візьму... Господи! Ліси ж такі, слава
тобі Миколає угоднику, не маленькі—е де сховатися.

А потім заморгав підсліпуватим оком:

— Пожди, Савко, я мабуть піду дістану чогось.
Як же так: гостя приїхали, треба ж таки підправитись.

Савко рішуче одрізав:

— Никоторого гвоздя! Спольнай, що требують.

Рудий міліціонер досадливо почухав потилицю:

— Слущ, Савко, а могорич і не помішав би, їй богу!

Але млинківський голова нічого не слухав. Нака-
зав своїм хлопцям вибирати з голохвастівських скринь
шмаття а „старості“ наказав негайно подати підводу.

Зарепетували, заскиглили баби: заметушився „ста-
роста“.

Зашумів Солонський Яр.

У кожній хаті розчинено було скриню і повибрано
з неї одіж на підводу. А уїзджаючи, Савко пообцяв
ще й спалити усе голохвастівське кубло, коли острож-
ники не являться доброхїтно у Млинки.

Скоро загін з підводою зникли в лісі, як до хатів
посунулись чоловічі постаті. І довго чути було грізний
гомін в Солонським Яру.

III.

У Млинках гомонів базар. Де-кілька осілих, ту-
тешніх циганчат сіпали коней за хвості і вигукували,
як і двісті літ тому.

Бігали, лопотіли перекупки.

А біля блискучих гір горщиків стояли поважні
гончарі Полтавщини.

Савко і рудий міліціонер носили по базару шмаття,
що забрали в Солонським Яру і викрикували:

— Люде добрі, пізнавайте своє добро!

Підходили, лапали одіж, хитали головами, але ніхто
не ризикнув пізнати своє.

В натовп падало біле сонце і пахло сливами і яблу-
ками. Пахло ще кінським потом, і мукали покїрні ко-
рови.

... До Савка підійшов низенький чоловік в обідраній свитині. Обличчя йому стягнуло зморшками і здавалося, що він плаче.

Полапав зелену хустку, погладив її ніжно і ледве чуто промовив:

— Конешно Дуньчина... Дуньки моєї...

Але раптом зник кудись: виірнув у натовп. Тільки біля „потребілки“ він підійшов знову до Савка і тоненько, ніби горох розсипав, запитав:

— А що, Савко, чи не чути, довго ще війна буде?

А потім ще полапав зелену хустку і зітхнув про себе:

— Конешно, Дуньчина...

... Мекають вівці. Через базар пройшла отара, і пил сховав сонце. Десь викрикують щитинники і біжить гул за вигін, де стоять забиті панські будівлі.

— Люди добрі, пізнавайте своє добро.

... Але не бачить Савко, що за ним стежать солончане; злосливо, лукаво дивляться на нього. А коли повертається до них, вони показують йому спину, а по спині бісового батька пізнаєш.

Рудий міліціонер виблискує червоним носом, і від нього далеко несеться дух самогону.

Іще з годину походили—ніхто не признає...

— Що за напасть!

Пішли у волосну раду, зложили солончанське шмаття біля шафи.

... В раді повно народу.

Зайшло де-кілька чоловік в кімнату голови:

— Не так ви робите, Савко, не слід його виносити на базар.

— Чому це?

Підійшов до Савка Онищенко, з комнезама, на вухо каже:

— Тут вони.

— Хто це?

— Та солончане-ж, голохвастівці.

Вдарив себе Савко по потилиці:

— Так он воно чого ніхто не визнає!

Покликав рудого міліціонера:

— Зараз збери хлопців, треба оточити, голохвастівці тут.

Похитав головою рудий:

— Де там їх тепер найдеш... Давайте мабуть удвох.

Ніколи Савкові базікати, схопив винтовку і побіг.

Хоче повз гончарів, ніби горщики уважно розглядає, а сам оком уп'явся в натовп.

Грає сонце в горщиках і весело виблискують гори гончарського добра.

... А голохвастівці мабуть запримітили щось недобре до коней пішли.

Нарешті Савко побачив їх. Кинувся в натовп.

Але вже було пізно: тільки пил закурів до вітряків що на полтавський ліс.

— Гей, держи!

Савко націлився і вистрілив.

Галас! Галас! Галас!

Але голохвастівські коні зникли вже за вітряками.

Кинувся Савко до волости, скочив на кобилу, покликав рудого міліціонера і гайда за солончанам.

... Затрівожився базар, гончарі заходились складувати горщики на вози, циганчата потягли за хвостами коней, посунули люде до дворів.

Тільки щитинники уважно розглядали свій крам у скриньках і ще закликали до себе наляканий нарід.

Деся кричала перекупка:

— Куди ти потягнув, харцизяко! Людоньки добрі, держіть злодія!

IV.

УМ.
... Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему і зойкає росю на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітряками і ніяк не найде веселого шляху.

... Болить наше мільйонне серце і хочемо запалити їй груди своїм комуністичним сяйвом... Темна наша батьківщина...

... Змилені коні зупинилися на узліссі. Сказав Савко:

— Втікли!

В рудого міліціонера від скаженого бігу ніс був мов та цибуля. Втирав хусткою піт.

— Повернемо мабуть додому, чи що?

— Ні! Гайда на Солонський Яр.

— Та чого ж ми поїдемо?

— А того, що треба видивитись, осточортіли вже.

Рудий казав, що небезпечно вдвох в таке кубло теліпатися. Але Савко був упертий.

Поїхали.

За пів-версти зупинились, позлазили з коней і з гущавини оглядали Солонський Яр. Савко сподівався, що біля дворів буде метушня, але по вуличках нікого не видно було: і яр, і ліс, і село—усе ховалося в зеленій тиші.

Так перебули мабуть з 2 години. Потім Савко казав переїхати на другий край, що поринув в дубнякові, куди не добиралося око.

Коли посідали на коні, у ліс зайшов уже вечір і знову гостро пахло молодняком. Зірвався заєць і залопотів по листях.

(... Темна наша батьківщина, і темні в ній ліси. Тягнуться вони на Полтавщині мовчазно на захід, на південь).

... Казав міліціонер:

— А може б помирилися... Слиш, Савко?

— Нізя...

— А то, їй богу, могорич запили-б...

Савко гостро дивився в гущавину.

Сонце мабуть упливло за обрій, і в лісі ходив уже важкий присмерк.

Коли знову зїхали на стежку, що веде на Млинки,

Савко раптом схопив рукою винтовку. Але в цей мент—

— гримнув, випал і далеко пішла грізна луна.

Коні рвонулись і кинулись з лісу.

Засвистів вітер.

Гримнув іще один випал і зашумів ліс від цокота копит: за млинчанами летіла погоня з голохвастівців.

Рудий міліціонер зупинив коня:

— Братці, не бийте!

Але Савко розумів, що йому милости не буде. Як божевільний гнав він свою кобилу на Млинки.

— Цок! Цок! Цок!

Іще далеко позаду солончане, але Савкові треба добігти до вітряків, поки острожники не вискочать із лісу.

— Цок! Цок! Цок!

Свистить вітер у вухах. Гніда кобила запинилась, важко дихає на дерева... (невже наздоженуть?).

... Свистить вітер.

... Нарешті Савко вискочив у поле.

На заході жевріло (конало) небо. Десь горіли бур'яни під огнем польового повітря. Поле горіло бур'янами.

Знову гримнув випал—то вискочила на узлісся ватага солончан.

Савчина кобила пролетіла ще де-кілька кроків і гепнулась на землю.

Захропла.

Савко заліз за кінський тулуб і почав одстрілюватись.

Ватага зупинилася.

Але то був один мент: одразу ж солончане пішли в обхід.

Тоді Савко рачки поліз до Млинків.

Біля вітряків він випустив останню кулю і кинувся до першої хати.

Ускочивши у двір, він заліз під комору...

... Скоро у дворі були і солончане.

... Млинки наче вимерли, тільки собаки завзято гавкали по дворах. Зачувши постріли, млинчане поховались по хатах, не виходили.

Голохвастівці витягли із хати хазяїна:

— Кажі, де він? Ти-ж бачив, куди він сховався?

— Та я ж... їй богу...

Свиснув чмілем у повітрі нагай.

Хазяїн заплакав і вказав на комору.

Заревли солончане, оточили будівлю.

— Гей, ти! Чого перелякався—вилазь!

І наставили під комору одрізи.

... Савко мовчки виліз, подивився навкруги себе і похилив голову.

Зловтішними огняницями горіли в голохвастівців очі.

Підійшли до Савка, мовчки роздягли його і голого повели у поле.

Йшов по дорозі Савко і тупо дивився на полтавський ліс.

... Млинки мовчали.

... За вітряками голохвастівці зупинились:

— Хлопці! В кого гостріший ніж? Виймай!

... А потім двоє одійшли вбік, підійшли до хати і пустили два червоних півня.

... На далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни.

Піднявся вітер.

Зашуміли Млинки.

Забили в розбиті дзвони.

Загаласували вулиці.

— Рятуйте! Рятуйте!

... А глибокої ночі зі злизаного пожаром краю, посунулися натовпи людей до голохвастівців.

... Тієї-ж ночі величезна заграва пожежі стояла над Солонським Яром.

І знову на далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни і гостро пахло дубовим молодняком.

ПЛЯХЕТНЕ ГНІЗДО.

Найзвичайнісінька баба, але її звуть бабушкою, діда — д'едушкою. Бабушці—66, вона жлукто з жаром, від неї вохка білизна з попілом. Батько д'едушчин чумакував у Крим по сіль, того й у д'едушки широкі суворі брови нависли, чорні—йому 70,—а волосся на голові, як пух з трусика для касторового копелюха—сивий, сивий.

Д'едушка патріарх і тепер: правнучата, внучата, діти—всі вкупі, 60 десятин не поділені, 30 одібрав ревко,—це так ревком, а потім прийшов виконком, а землі все-таки не повернули...

У д'едушки був і син,—його Бубирець-незаможник „згріб“, а потім Бубирця „згребли“, і загинули обидва.

Д'едушка—патріарх, і син був би патріарх, коли-б не 14-й рік: втягнули в споживче товариство за скарбника і ходив уже в збірню. А синові сини вже не те: викинули хату на степ—біля шведських могил, і вже хотіли не 60,—а 260. В Харків до банку їздили, щоб д'едушка не знав.

От-от щось в Папуцячій маєткові,—Папуці призвище—от-от...

Кожного тижня правили службу—в неділю, у неділю умирав тиждень і народжувався другий. Тижні умирили і тижні йшли. Комусь ближче до смерти, а комусь—до народження. І так віки, коли ще й Слобожанщини не було—довго-довго.

Тижні були галасливі, криваві, буйні.

Андрія—синового сина—звабив вовчий Шкурівський загін, а Василь і досі живе вдома. Єсть такі у нас, і досі нікому не служили: ні нашим, ні вашим. І не хитрі, фортуна, кажуть. От і Василь.

Уночі розсипаються зорі і зникають в Папуцячій лісі—тепер громадський. Д'едушка ніяк не міг звикнути: як громадський? А йому наказали ще й хмизу не збирати без дозволу. Тоді він зовсім не розумів: як це? з мого лісу?

Потім узнав, що це—закон такий, а коли закон, то це є закон.

Ранком д'едушка каже бабушці:

— Доглянь-бо за хлопцями, а я мабуть піду.

І йде в свій—не свій ліс. Він теж доглядати. Проте д'едушка міцний дід: і тепер, як візьме косу, то чорта-з-два уженешся за ним. Старе покоління, із тих, що до 20 літ без штанів у цурки грали.

Доглядає д'едушка добре: колись застав члена виконкому,—ліс рубав не по закону,—було діло!

Біля Великої Шведської Могилі—д'едушчин хутір. (Хутори, отруби, Столипин). Біля хутора Горбанькове озеро. Добра земля. Увечорі д'едушка запрягає воли і—через ліс—невеличкий, кострубатий, недотепний, і сосни на північ хиляться. Рипить віз до Великої Шведської Могилі. Пісок—пісок, а далі степи, чорнозем важкий, плодючий, міцний, оранжерейний: культура...

(... І ввижається іноді, що вся Україна оранжерея—там десь, близько моря тулиться. І підпливають до неї кораблі—багато кораблів під червоний стяг...).

... Рипить віз: рп—пп!

(Кажуть тут, недалеко, був Петро перший, той, що Полуботка нашого—не нашого замучив, той що на

кітках згвалтованих, неспокійних степовиків наших збудував Петербург—вікно в Європу).

Тягнуться воли до Великої Шведської Могили. Великої тому: відціля Мазепа тікав, окаянний, проклятий гетьман. Хіба він міг дати волю українському народові? Прийшли сюди з півночі люде—з далекої півночі, з близької півночі; а ми хотіли волі... Хіба він міг дати волю невеселому краю?..

... Д'едушка приїде на хутір і дивиться на ярину. І тут ярина і далі ярина. Друга ярина—своя—не своя. І серце радіє—тільки з сумом—і за свою і за свою—не свою... Пишно дметься вгору ярина..

(... І Україна дметься вгору... І люблю я її—більшовицьку Україну—ясно і буйно...).

... Ходить д'едушка по кварталах, сторожує д'едушка, а сонце ллється на його патріяршу голову і сміється сонце: скоро-скоро умреш ти д'едушко, одійдеш у вічність і на землі тебе, д'едушко, не буде. Тепер земля більшовицька.

Увечері правнучка Манька пригонає корови з д'едушчиного свого—не свого вігону. Бабушка становиться проти ікони і молиться:

— Отче наш іже еси на небеси...

І дивиться у вікно: правнучка Манька загоняє не в ту кошару дійну маньку. Бабушка кричить у вікно:

— Ах ти, капосна дівчино! Куди-ж ти дивишся?

І знову до ікони:

— Отче наш іже еси на небеси.

Але Манька не слухає, і бабушка знову кричить і знову до ікони.

У бабушки усі ключі від усіх скринь. Бабушка—хазяйка, а молодицям і жінці синовій—слух'яність і робота. Робота довга, вічна, до самої смерті,—як коні,

як воли, як завше осінь. Це те, що виспівують в сумних піснях дівчата на буряках. Простяглася ця пісня на великі степові гони. Не можна не слухати цієї пісні: її наші матері співають, наші сестри, наші жінки. І темно в цій пісні, бо сумно в ній, це народня пісня, це жіноча пісня, і всюди і завше треба казати про неї. Слухав і я ці пісні біля шведських могил, і нагорнули вони в моїх грудях велику могилу народнього горя...

... У неділю приїздить до д'едушки батюшка. Д'едушка—церковний староста, дві медалі на грудях. Палажка приносить самогон від Онуфрія, і вони сідають за стіл. Батюшка каже:

— Ох времена, времена і ти смутнее врем'я.

А д'едушка каже:

— Не розумію, отче Полікарпе, в чім тут річ. Одібрали у мене ліс, і луки, і землю. А хіба це є закон?

Батюшка випиває стаканчик і голосно, щоб за вікном чули, щоб всі чули:

— Закон, д'едушко. Більшовицький закон.

А потім нахиляється до д'едушчиного вуха і, оглядючись, шепоче:

— Столпотвореніє вавилонське. Смутнее врем'я на Русі. Он воно що! Розумієте? Он воно що!

Але д'едушка не розуміє: столипинські отруби, війна, революція, більшовики, повстанці, білі, красні, комуністи, зелені, бандити, партизани,—д'едушка не розуміє. Д'едушка—патріярх.

Якийсь чад, якийсь сумбур ходить по селах і виють собаки по селах—д'едушка не розуміє.

У неділю приходять і вчитель, він хитрий, він шкандальник—так каже д'едушка.

Випиває і вчитель із стаканчика.

— За ваше здоров'я!.. А все-таки ви, д'едушка, пожертвуйте щось на книжки. Йй богу нічим учити дітей. Д'едушка колись був попечителем, а тепер—ні. Каже: — Ага, знову до мене! Як доглядав школу, то й все було.

Учитель:

— Тоді й без вас було... Бувайте здоровенькі (п'є)... Ви й тоді нічого не давали.

Старий хвилюється:

— Ах ти, шкандальнику! Як же нічого не давав? За те доглядав. Га?

Батюшка знає, що вчитель у червоній армії був, і він обережний.

— Буде, Митро Юхимовичу, буде голубчику... Бувайте здоровенькі (теж п'є).

Свій—не свій ліс, щасливий—нешасливий, Василь. Щасливий—не вбили, нещасливий—живий.

За повіткою стоїть кузня: було велике господарство і була потрібна кузня. Вона й тепер потрібна.

Василь біля ковадла.

З луків іде дух свіжого сіна, йде дух свіжого вугілля—з кузні, сплітаються і йдуть до кошари, до загону, до волів. Воли ремигають похилі—і думають про ранки, коли їх виженуть на роботу, коли за їхніми ратицями зарипить віз, а вони будуть тягти на захід сонця, а вони будуть тягти до Великої Шведської Могили.

Василь каже про себе:

— За що вбито батька? За що вбито брата?

А потім знову мовчить і одбиває молотком по ковадлові. Він думає: старе не вернеться. І шкода йому: не батька й брата, не д'едушчиного й бабушчиного добра.

а шкода йому газети—„Нової Ради“, що випишував колись батько, а шкода йому Харківського банку і думок непокійних про 260.

Василь знає, що старе не вернеться. Сміється життя: заходили люде у Сибір шукати золота і щастя, думав викупати у них наділи. А люде думали про таємну тайгу, про „священний“ Байкал, про невідомий Сибір—золотий і арештанський. І прийшли знову люде—голі й голодні, і одбирали продані наділи.

А в розправі той же Епифан, той же Кирилович, а в розправі Василеві все-таки не місце,—одрізаний шматок, одрізані шматки і сила їх силенська сила. Він уже не є він. Треба життя перевернути—і своє, і сім'ї, всього Папуцячого гнізда.

... Біля кузні пролетів кажан, завив Сірко на цепу. І було в голові далеко, і село було не село.

... Так після вибухів. А в маленькій хаті—є ще й мала хата—жінки незадоволені.

— Глядіть і завтра щось сполкомщики загадають везти.

Друга:

— На заможніх завше відбутки більш було.

Трет'я:

— І чорт з ним, з цим заможництвом. Не хочу жити тут. Покину—і більш нічого. Піду краще наймуся десь.

І каже Параска, жінка д'едушчиного сина, того що загинув:

— Господи, що ти кажеш, Дунько.

І йде Параска в кошару, утирає запаскою сльози, і почуває, що вже щось не вернеться—не тільки чоловік, що вже чогось немає, хоч і єсть ще у бабушки ключі а в скринях під замком солодоші, цукерки для гостей. Та не буде вже тепер гостей тих.

Над селом місяць, над селом голубі голуби. Не світло на душі—щось минає, щось не вернеться.

Бабушка прокидається ледве засіріє. В її кімнаті горить біля іконі лампадка—божа матір з сином. В другій кімнаті хтось важко кахає. Бабушка молиться:

— Божа мати! Та коли ж ти одженеш цю нечисту більшовицьку силу?

Та нема злоби в її словах, її злоба в минулому і крихкотіла, як сама бабушка.

В кімнаті світає. Бабушка молиться:

— Богородице, діво, радуйся.

Але згадує, що вже пора корови вигоняти і кличе:

— А ну-бо, хлопці, вставайте! Вже не рано.

І знову:—Богородице, діво, радуйся..

... Д'едушка вчора не поїхав на хутір: він сьогодні їде. Василь запрягає воли, Василь завше з невеселою думою.

... Рипить віз: ри-ип! Тягнуть воли до Великої Шведської Могили. Свіжий вітер дмухає на д'едушчине сиве волосся. Його широкі чумацькі брови похмуро нависли, його брови задумались.

Д'едушка мовчить. Василь мовчить. Тягнеться віз, обминають його сосни кострубаті, на північ похилились. Ходить по соснах ранковий вітер, вибігає із сон ранковий вітер і летить на поле до гречки.

... Мовчить д'едушка...

Скоро-скоро одійде д'едушка у вічність і не буде д'едушки на землі...

Тепер земля більшовицька...

... Проїхали ліс, виїхали в степ.

В степу манячить Велика Шведська Могила.

СИНІЙ ЛИСТОПАД.

I.

З моря джигітували солоні вітри. Мчались степом і зникали в Закаспії.

... Північний Кавказ.

Над станицею мовчали недсяжні голубі верхів'я. Дріжали зорі і сполохано перебігали до небокраю, до гірського масива.

Ще проходив невідомий синій листопад. Плентався по садках, по городах, заходив під стріхи і відходив за вітрами такий же невідомий, невідгаданий і мовчазний.

Ще огнище не погасло—догорало, і обличчя Вадимові ходило в перельотах тіней.

Будинок вилюднявся, розходились: двоє—трое залицилось.

В стіну глухо входили цвяхи.

Прибивали, мабуть, гірлянди.

Скоро підуть і ці.

Пізно.

Ніч.

Коли Зиммель пішов, одзвенів шипорами, Марія лукаво спитала:

— А все-таки й тобі журно?

Вадим сказав:

— Звичайно, журно. Але... ти мене розумієш...

Вадим сухо і гостро дивився на вугіль,—думав.

Зрідка налітав вітер, тоді з-під-папах виривалось волосся і падало йому на тмяний лоб.

Марія здавила руками голову і глухо говорила:

— Так. Вадиме, тоска. Будні приймаю і серцем і розумом. Але все-таки—тоска. Це те, коли покидаєш позиції і непевний, що скоро повернешся.

Мовчав.

Марія знітилась на колодці,—крапка. Зелений вугіль і в огнищі і в її зіницях. Теж у шинелі. Кажуть: „останній з могікан“. Правда: жінщини революції пішли плодити дітей. Тільки Марія й небагато не пішли.

Будемо слухати солоні вітри, коли мовчазно йде на схід синій листопад.

Говорили ще про Зиммеля, про прави сучасности і говорили про комуну.

Вадим—комісар бригади, Марія—крапка, вночі: вона надто знітилась, і політком.

Марія ще говорила глухо:

— Нуда—певний, і нуда—непевний, бо інакше шукала б іншої правди. Тут тоска.

Вадим:

— Ти нагадуєш мені жабу з геологічної революції, що мала голову з аршин.

... По станичних заулках бродили червоноармійці. І знову по станичних заулках джигітував солоний вітер.

Прямо широка церква приколола хрестом мовчазне небо.

Біля Марії лежав стос запавної сосни (гірлянди робити) і гірські трави: Зиммель привіз.

Невідомо, чий запах—сосни, гірських трав, чи то пахтить синій листопад. Проте може то Кавказ, може гірські аули, а може солоні вітри.

... Боляче вдарило: „жаба!“

Але Марія раптом згадала—полковий лікар казав, що Вадим доживає останні дні. Вона подивилась на Вадимове обличчя. Жарина лягла біля серця—запекло.

... Кашіль сухий, як степовий пожар. Це Вадим. І сказав ласкаво:

— Сідай-но ближче, моя неспокійна Маріє.

Здрігнула:

— Твоя?

— А чому ж не моя? Моя товаришка... Так: я буду говорити тихо, щоб не почули. Це моя найбільша тайна... от...

(... Буває в синю ніч зарипить далеко журавель—втягають воду. Зарипів).

... — Я теж романтик. Але романтика така: я закоханий в комуну. Про це не можна казати нікому, як про перше кохання. Тільки тобі. Це ж роки, мільйони років! Це незабутня вічність. Так, Маріє, все треба, як є. І всефедеративне міщанство, і трагедії в душах окремих одиниць, і бюрократизм. Нарешті: потрібно зупинитися... Так. Але подумай: стоїть неопоетизований пролетаріят, що гігантським бичем підігнав історію, а поруч його стоїмо ми з своєю нудьгою, з своїм незадоволенням. Хіба це природньо?

Знову біля серця запекло:

— Ти теж мені нагадуєш жабу з геологічного руху.

Вадим:

— Не хвилюйся, Маріє..

Марія грубо і чітко:

— Те, чого я хочу, зветься: рух вперед, а не назад.

Це не романтика.

... Марія—крапка. Збіглась у грудку і не видно. А зіниці і білки зеленіють. Сама говорила: песик

революції,—тяв, тяв! Але не прибудилась: знала Фігнер і ще багато.

Вугіль ростанув. Дивилась крадькома на туберкульозного Вадима і думала з тоскою і про кохання: вона хотіла кохати. Знала—і Вадим хоче кохати.

Вадим догорав. Лікар сказав: на курорт пізно.

Іще глухо входили в стіну цвяхи.

Гірські трави і сосну привезли на гірлянди, для свята 7-го листопаду. Через три дні в забутій станиці Передкавказзя згадають буйний день. Червоноармійці завітчають, причепурять штаб, де буде мітинг-концерт, де жив колись генерал-отаман з шляхетною сім'єю.

...На заході було море. Звичайно, його сюди не чути, але воно почувалось. Почувала це Марія і Вадим. Море завше нагадує мільйони років.

Так, це було на Кавказі, на північній, недалеко узгір'я.

А вдень бачили сіді верхів'я Ельбруса. Іноді верхів'я бігли в тумани.

Огнище вмирало. Мовчали.

Заговорив Вадим, прокидаючись, тихо:

— Так, Маріє, і я люблю твою любов. Але я дивлюсь на нашу сучасність з 25 віку, коли наша сучасність сива. Тому то я в неї і надто закоханий. Ти от не чуєш, а я чую, як по нашій республіці ходить комуна. Урочисто переходить вона з оселі в оселю, і тільки сліпі цього не бачуть. А нащадки запишуть, я вірю. І що наші трагедії в цій величній симфонії в майбутнє?

Вадим ледве договорив і схопився за груди: кашіль сухий, як степовий пожег.

Марія підвелась і похмуро кинула:

— Ходім!

Марія погасила останню головню, і огнище вмерло.

Коли проходила біля вікна, постукали:

— Товаришу Гофмане, годі вже, лягайте спати.

Гірські трави і сосну забрали з собою в кімнату. Знову важко було розібрати, що пахтить: чи сосна, чи трави.

... А може то Кавказ, може гірські аули, а може солоні вітри.

Проте солоні вітри джигітували в Закаспію і зникали в невідомих пісках.

... Мабуть сосна, бо тільки сосна має забутий запах.

Марія прийшла до себе і думала про Вадима. А сказати йому про кохання вона не думала: її дратувала Вадимова впертість.

Потім вона читала брошюру Леніна, але, лягаючи, знову згадала Вадима.

Йй було бляче.

... Іще думала, що кохання таке зелене, як травневий цвіт. Але раптом вдарило: „Вадим доживає останні дні“.

В штабі стояла ніч.

II.

По республіці також урочисто, як і комуна, йшла руїна вікових підвалин темряви. Це було так відважно, так широко і безмежно, неначе окіян, бо горіло бажання на тисячі гін.

З півночі, по глухих нетрах республіки продирався рожевий лосунь.

Марія ~~вишла з~~ школу.

... Сотня. Напруженість.

... А може то підводилось мудре сонце в Закаспі?

— Ми не—ра—би!

Клас гудів грубо, незграбно.

Пахло ріллею, ґрунтом.

Це було найвище таїнство, бо люди темні, неясні, як туман, виходили відцїля з радістю криничної прозорої води.

В цїм була правда тисячелїть, яку пізнали тільки ми, сучасники.

... В обїд прийшов до Марїї Гофман—гладкий, ласкавий, суворий—паровик на парах, тиха мудрість.

Обїдав з Марїєю, їв, як і завше, мало.

Марія вдень була струнка, пружиста, гірської породи, а в білках стояла зелена вода.

Вона (Марія) дочка південної Кубані.

Сказав Гофман:

— А Зиммель знову накапостив.

Марія:

— Що там таке?

— Як-же: послав червоноармїйцїв по карти—(знаєте, жєнщини, карти та инше)—а їх біля Шкурївської станицї в колодязь вкинуто. Сьгодні на підводах привезено.

— Ну й радїйте. Ви ж самї кажете—не можна без цього.

Гофман уперто одрубав:

— Безумовно, не можна. Але треба довбати: крапля довбає камїнь.

Їще говорив.

Тодї Марія спитала:

— Скажїть менї: де кїнчається ваша дурїсть і починається контр-революцїйність. І Вадим теж співає: *урочисто ходить по оселях комуна*. Де ви її бачите? Просто—тоска. Просто—харя непереможеного хама.

— Ви так думаєте?

— Я цього певна.

Гофман підїшов до вікна і сказав:

— Тодї виходьте з партїї.

— А чому вам не вийти?

Марія підвелась.

Гофман сказав спокїйно:

— Тому, що нам все ясно.

— Гм... логїка!

... А потїм говорила про тоску, про сумнїви, про Вадима.

Прийшов Зиммель, дзвенїв шпорами, виблискував нашивками.

Марія усміхнулась:

— Коли погони носили на плечах, тодї вирїзували плечї, тепер будуть викручувати руки.

Зиммель:

— Почекайте, товаришко?

Їще усміхнулась:

— Ну, що ви... то я так... жартую...

З вікна бачили гори і сїдї верхїв'я Ельбруса. Верхїв'я знову бігли в тумани.

Десь співали червоноармїйцї кавказьких пісень і радянських пісень. Думалось, що й пісні теж зникають в Закаспї, бо й пісні були солонї і забутї, мов мільйони лїт.

Пісні були веселї і сумнї—радянські.

Сосна, що привїз її Зиммель, лежала на книгах, а одну вітку Марія держала в руцї.

Зиммель говорив про своїх козакїв, що їх знайдено біля Шкурївської станицї, в колодязї.

Гофман суворо відрубав:

— Ви мовчали б краще.

Знизав плечима Зиммель:

— Я думаю, що я можу розпорядитися своїми людьми?

Вмішталася Марія і лукаво наводила балачку на питання про норми комуністичної етики.

Зиммель розійшовся й уперто доводив:

1) не можна зрівняти матеріальне становище всіх комуністів.

2) норми полової моралі і Колонтай не найти.

3) поняття про мораль дуже „относительне“.

Нарешті він сказав:

— Кожний комуніст мусить бути купцем. Це слова Леніна. А скажіть, будь ласка, яка в купця мораль? Не одуриш—не продаси, от його мораль і етика. Дурнем буде той комуніст, що має, припустім, гроші і не дає їх на проценти.

Марія:

— Відціля?

— Що-ж відціля? Мабуть прийдеється плюнути на мораль.

Гофман почервонів:

— Е... ви заіхали дуже далеко. Так можна й того... із партії.

І раптом закричав на Зиммеля:

— Геть відціля... мальчишка!..

Зиммель зблід і одступив на два кроки.

— Чого це ви... бог з вами! Хіба це моя думка? Я в центрі чув. Це відповідальний робітник висловився. На партзібранні.

Гофман одразу ж одійшов:

— Ну от... відповідальна балда сказала, а ви повторюєте. Мабуть бувший комі-воаяжер говорив, комерсантик...

І сів на ліжку.

Марія усміхалась.

Зиммель свиснув демонстративно.

— Робоча опозиція...

Ще раз звякнув шпорами і вийшов.

Марія дивилась у вікно і думала про всефедеративне міщанство, про Вадима і м'яла в руках вітку сосни. Вона думала, що міщанство йде, проходить, коли засіріло, але ще не зійшов східній огонь. Було надто боляче, бо за спиною стояли каларні, але ясні дні, коли з кожного нерва било джерело непохитної завзятости і певности в казковість майбутніх годин.

У вестибюлі чітко й агітаційно кричав хтось:

— Ми не раби!

А другий голос дзвінко одкликався:

— Рабами не будемо!

Іще думала Марія про дитячу наївність мільйонної маси, що на протязі довгих років умирала стійко, мов фанатики середньовіччя, що під стягом вічності пройшла з гарячими очима вздовж і впоперек рівнини республіки.

Гофман заспокоївся і дивився на сосну:

— От куди-б нашому Вадимові. В бір.

Марія раптом згадала і сказала з сумом:

— Це ж жорстоко...

— Ви про Вадима?

— Ну да... Вічний ідіотський трафарет: memento mori.

За вікном знову посувався синій листопад.

Йшов вечір, як і завше, невідомий і глибокий. Йшов сірий і таємний і відходив за вітрами в Закаспію.

Иноді з моря пролітала самотня хмара і, сполохано озираючись, бігла і зникала за обрієм.

III.

Марія пішла в свою роту.

Три зводи були в караулі, тому й у помешканні майже нікого.

Підійшла до лампи:

— Що пишете?

Червоноармієць старанно виводив літери і сказав незадоволено:

— Клята буква. Ніяк не пишеться. „Чи“. Буква— „чи“. Виходе буква „ги“, бо схожа... Хочу оце письмо до дому.

Марія сіла допомогати.

Взяла в руку коряві пальці червоноармійця і виводила „букву чи“.

Писали довго—вдвох.

... А в своїй кімнаті згадувала червоне обличчя бородатого солдата республіки і його літеру „чи“.

Літера „чи“ довго стояла за вікном знаком запитання, і це мучило.

Потім Марія пішла до Вадима.

Було пізно, але він ще працював.

Голубом положила руку йому на плече:

— Слухай, Вадиме...

Він підвівся й сів з нею на ліжку.

Знову був кашіль, як степовий пожег. Вона приложила вухо до його грудей.

— Слухай, Вадиме.

— Так... слухаю...

Марія схилила голову на Вадимову скроню і вбирала чаймою ніздрей запах мужського тіла.

Потім ледве чутно сказала:

— Вадиме! Кохаю тебе так: як гірські аули.

Вадим уважно подивився на Марію:

— І... я тебе теж кохаю.

Вона:

— Але...

Потім сіла з ногами на ліжку, знітилась в крапку і дивилась запаленими очима у вікно.

Хтось невідомий стояв біля ясени і тихо, ледве помітно перебирав похиле листя.

Вадим сказав напівсерьозно:

— Я тебе розумію: *ворогам не до кохання*.

Марія:

— Так, ти мій ворог.

І тихо розсипала хворий сміх.

IV.

На світанку, шостого листопада вдарив мороз.

Затрівожились дерева, пішла листяна фуга.

Дерева порожніли—голо.

А листя спішили, падали.

Падали. Падали.

Стоси.

Земля думала глибоку думу. Мовчали вітри.

По станиці пройшла мідна тиша.

Тільки зрідка рипів далекий журавель—витягали воду.

Гофман з червоноармійцями вже завітчав залю. Завтра мітинг—концерт. Незграбний Гофман:

— Паф! Паф!

А червоноармійці хвилювались:

— Товаришу Гофмане! Чого командири не допомагають. Що це старий режим?

Гофман літучий мітинг: — Паф! Паф!

Заспокоїлись.

Увесь двір штаба в лихтарях. Завтра буде ілюмінація.

На північ урочисто підуть мідні спогади. Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії—світової синької.

Це революція.

Хіба комунари забудуть цей день? Хіба це не велична поезія?

Поринаємо в синіх тривожних ночах, наші мислі відходять—

на північ,
на південь,
на захід,
на схід.

І ширяємо над землею замріяні далекі.

... Хіба це не поезія?

*Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії—
світової синької.*

... Марія читала європейські новинки, про радіоплуг.

Сказала лукаво Гофману:

— От пишуть про радіо-плуг і ще знайте: в Америці є вже орудія, що б'ють на 500 верст. Хіба нам угнатися за ними?

Гофман:

— Нічого... От почитайте в „Правді“ про наш винахід у виробництві фарб. Теж світова справа.

... Марія до світанку слухала, як кашляв Вадим за стіною. Це її турбувало, і вона пішла до нього.

Сказала:

— Слухай, Вадиме, тобі треба на повітря.

Вадим виглядав чорно. Проте говорив іще жваво:

— Що ти так часто до мене?

— А як же: я ж тебе кохаю.

— Так?

... Марія порадила проїхатися по пошту.

Згодився.

Зиммель сказав, щоб запрягли тачанку.

... Виїхали в степ після обіда

На тачанці Марія і Вадим. За ними верхи Зиммель. Стояв голий чорнозем і без кінця степ. Праворуч летіли гори.

Марія задумалась. І Вадим задумався. З боку гарцював в бурці Зиммель. Марія дивилась на гори.

А потім сказала:

— Ах, Вадиме, як я не люблю Зиммеля.

— І я не люблю.

Вона:

— Це символ всефедеративного міщанства.

— Так.

Вадим часто кашляв. Марія з болем дивилась на нього.

Бігли дороги—чорні, степові. Маячило кволе сонце.

... Під'їхав Зиммель і несподівано заговорив:

— Ех, товариші! Все-таки люблю вільну волю. Я, знаєте, родився на Кавказі, може тому люблю. Мій батько кубанець, а мати грузинка. А в нас тут все вільне. От слухайте: лезгін, грузин, калмик, туркмен, осетин. Чуєте, як гостро, як вільно згучить все це? Це мешканці глибокої буйної Колхиди. А Шаміль? Яке буйство в цім слові?

Вадим сухо сказав:

— Кажіть далі: чеченці, кабардинці. А про Шаміля можна сказати, що він царський пайок одержував. А взагалі—скупно. Ви трішки відстали од життя.

Зиммель ображений од'їхав.

Марія—іронія. Кинула:

— Ну, от тобі. Теж жертва романтики. Він же комерсант, п'яниця і картбощник.

Вадим:

— Просто—не та романтика.

Гірський чингал упав лезом на серце. Грубо кинула.

— А що ж оспівувати? Всяку сволоч... тільки тому,
що вона зветься комуністами?

— Не знаю, а цим хворієш і ти—романтикою.

— Не думаю!

... А потім знову мислі про роки—такі довгі гони.
І нило серце, як хворий зуб.

Вадим був надто чорний.

І дороги бігли—чорні, стецові.

Туманів Ельбрус.

Було холодно і прозоро.

На сході летіла фортеця. Колись завоювали древню
буйну Колхиду—поставили фортецю.

Проїхали ще дві версти.

... І було так:

... Вадим раптом кинув віжки і схопився за
груди.

Марія трівожно:

— Що тобі?

Потім побачила: Вадим вихаркував шматки крові.

Марія зупинила коні. Підїхав Зиммель.

Положила Вадимову голову до себе на коліна
і запитувала:

— Що з тобою, Вадиме?

Серед степу стояли коні і куделили вухами.

Зиммель зліз зі свого жеребця і прив'язав його до
тачанки.

Схвильовано сказала Зиммелю:

— Повертайте до-дому... скоріше.

Тепер побігли дороги на схід. Чорні, степові.

Марія згадала: „доживає останні дні“. Гірський чин-
гал знову впав на серце лезом.

Вадим заплющив очі і важко дихав. Бліде лице
зовсім йому почорніло.

В зелених білках Марії промайнув жах. Вона стис-
нула Вадимові голову і трівожно дивилась на захід, де
була станиця.

Тачанка відходила на захід.

— Вадиме, що з тобою?

Вадим сказав ледве чутно:

— Нічого... мені лекше...

Марія приложила уста до Вадимового волосся:

— Милий мій...

... Зиммель не повертався і гнав коні туди, де
вирине станиця, де стрінуть голі дерева і стоси
листя.

Міцнішав вітер.

... Марія трівожно дивилась на захід.

v.

Коли Вадима внесли в кімнату, з моря знову поле-
тіли солоні вітри.

Вітри джигітували і зникали в Закаспії.

Приходив лікар,—широколобий, в окулярах. Вадимові
нічого не сказав, а Марії, коли вийшли, говорив:

— Сьогодні вночі...

Марія подивилась йому в холодні очі, але нічого
не промовила.

А потім на душі було порожньо.

Був Гофман.

Надходив вечір.

В стіну глухо входили цвяхи.

Це—останні цвяхи: завтра свято.

Вадим лежав на койці, Марія стояла біля етажерки.

За вікном брів синій листопад.

На Вадимовій голові лежав компрес.

Упали віі. Дихати важко.

Машинально перебирала книжки, дивилась пильно на чорні літери, але мислі їй були далеко і від книжок і від кімнати.

Згадувала перше знайомство з Вадимом і постійну майже мовчазну боротьбу з ним.

І думала: віра чи певність? Потім уявила—

— мчаться кудись дороги. Це наші, федеративні. Не зупиняються... А то дороги б'ються в муках і знову мчаться. Вадим каже „ поезія“. Припустім... Але може дороги не мчаться? Марія думала ще про глухі заулки нашої республіки, де увечері молодь співає інтернаціонал, а вранці йде робити на глітая. Розбіглись дороги, розбіглись стовпи.

На однім стовпі написано:

Підеш направо—загризе вовк,

Підеш наліво—уб'єшся в ярку.

Це правда. Це дійсність. Принаймні для неї.

... А от знову глухі заулки нашої республіки. І стоїть Вадим. І Вадимове небо, безумовно, захмарене. Тоді відкіля ця певність? А може це віра?

Але мчаться дороги. По дорогах мчаться *невгамовні*, а з боку доріг плентаються *навантажені*. І ясно дивляться навантажені. Відкіля ця *ясність*?

... І туманіють глухі заулки нашої республіки.

... Раптом вітер стих...

На вулиці стояла порожнеча. На баню церкви злітались галки, тисячі галок. Кричали, падали, злітались.

Здавалось, що тут недавно проїхав Чичиков.

— Чи-чи!

— Кра! Кра!

В станицю заглядали хмари.

С Зараївського хутора йшли.

Раптом Вадим розплющив очі і покликав Марію. Говорив розірвано, давився словами:

... — Це перед смертю... Останнє моє мелодрами. Круг пройшов... Але дивись, Маріє, на нашу сучасність... з 25 віку... Пам'ятаєш: Домбровський, Росель, Делякюз...

... Павза.

Потім додав ще:

— Християне мають своє евангелля. І ми... Так, Маріє... Я знаю... чого ти не була... моєю.

І знову упали вії.

Марія мовчала. Схилилась на коліна біля кровати, і теж була чорна.

... А за вікном стояла порожнеча і на баню церкви злітались галки:

— Чи-чи!

— Кра! Кра!

Біля етажерки лежала сосна—поруділа, а гірські трави зів'яли. Все-таки пахло сосною.

Коли стемніло, запалила свічку.

Ростаборилась півтемрява.

Теж зів'яла.

Марія пішла до етажерки і знову машинально перебирала книги.

Постукав тихенько Гофман.

Спитав пошепки:

— Ну що, як?

Марія безглуздо подивилась на нього і, не відповівши, зачинила двері.

А за вікном по станиці урочисто брів на схід синій листопад і зникав в невідомих пісках в Закаспії.

Вадим лежав, роскинувши руки, волосся йому спадало на тмянний лоб. Іноді він кашляв і вихаркував

шматки крові, які безсило падали йому на груди. Вся сорочка в напівтемній кімнаті оддавала багрянцем.

Стіни дивились сіро й пахмуро.

Вадим догорав. Кімнату наповнили хрипи.

Здавалось-десь булькає вода. Було болотно.

Марія дивилась на Вадима, заложивши руки за голову.

... Уночі Вадим почав ловити руками повітря.

Марія підійшла до ліжка.

І побачила раптом у Вадимових очах гарячий день. Взяла його руку. Вадим на хвилину завмер, але несподівано рвонувся і одкинув голову.

Ловив ротом повітря, видно було, що хоче щось сказати і не може.

Далеке, замріяне промайнуло в голові. Марія голосно і схвильовано сказала:

— *По оселях урочисто ходить комуна.*

На мент обличчя Вадимові покривилось посмішкою.

Тоді Марія в нестямі похилила голову і з жагою промовила...

... Те, що вона промовила здавила тиша.

... І тиша запахла сосною.

Марія подивилась на чорне обличчя і зрозуміла.

Підійшла до свічки, погасила її вийшла на повітря.

Побрела по станиці, в степ, на схід.

Скоро заметушилось повітря: з моря джигітували солоні вітри.

В синій ночі не видно було, як летіли гори.

Тільки сідий Ельбрус велетнем маячив праворуч.

Марія йшла на схід.

Кавказ мовчав в гірській задумі

На далекій цегельні скликали нічну зміну:

— Гу-у!

ЧУМАКІВСЬКА КОМУНА.

I.

Повітове місто, де пахне Гоголем, в переліг перекинулось.

Осіло.

Коли летять буйні арештанські весни;—повітове місто живе нутром: не вилазить з будинків, плодить діти, ходить до церкви, а увечері п'є чай з блискучого самовару.

Увечері в тихому затишкві міщанського добробуту шипить самовар:

— Ш-ш!

І зимою:—Ш-ш!

І літом:—Ш-ш!

І восени:—Ш-ш!

Це тиха надмріяна пісня обивательського щастя. А апогей його—канарейка в клітці.

... Над повітовим містом промчалась революція. Зламала де-кілька вікон, зруйнувала чимало будинків, розбила гурт сердець—і помчалась далі.

... Все йде, все минає і відходить, не вертається, а обиватель знову намагається впірнути в бакалейний сон старосвітського галантерейного життя.

Але сон неспокійний буде, сон тривожний буде: чує обиватель—

— блукає містом хтось невідомий, хтось арештанський.

І каже він, зітхаючи:

... — Да, шерочко!

... Коли злізти на гору, там монастир, Покрівський зветься. А не долізти до монастиря—Чумаківська комуна. Таки справжня комуна імени Василя Чумака.

Мрійник загинув в імлісту Київську ніч, а маленька комуна й досі живе в повітовім місті, де пахне Гоголем.

II.

... Біля воріт написано: „в сєм доме проживает дворянин Гараєм“.

... А коли на бруку дівора здіймає гамір, молодий поет Андрій (Андре) деклямує з Чумака:

„Безнадійно? Є надія: ось, на цьому бруку.“

„Переможи! Піонери! Тисну вашу руку“.

Біля комуни проходять і тіні минулого—черниці чорні (тепер живуть невідомо де, а в монастирі—церква і дитячий будинок).

Недалеко й калюжа, а в калюжі вовтузиться сонце, як поросся.

Іноді сонце заверещить золотом, і тоді на мозок спадає гаптований серпанок.

... До Андрія підходить Варвара і оповідає про яму: недалеко яма, куди черниці скидали колись живих „незаконних“ немовлят: опороситься черниця і запричаститься тайни вбивства.

Підходить товаришка Валентина—високолоба (чудовий високий лоб... люблю високолобих! М. Х.).

Валентина заїкається до Варвари:

— Ви пшпро це вже ка-а-азали!

А Варвара буркотить:

— Ну й казала. Іще скажу. Забула, значить.

Андрій наставляє вухо і уважно слухає. Варвара починає знову...

... Значиться, в комуні живуть ще такі особи: 1) Іван Іванов, 2) Же, 3) Мура—(останні дві Бобчинський, Добчинський: зріст), 4) Йосип Гордієнко—безпартійний (і Андрій безпартійний). Здається, всі.

Проте забув: коли теплінь, а в монастирськiм саду пахтить медом, в комуні завше гніздиться сторонній люд. Словом так: бувають товариші з сел і губерніяльного міста. Зімою сторонніх мало.

А сьогодні весна. Розумієте? Буйна, арештанська весна. У-ух! щоб тобі... Сьогодні весна, мов голуба тянучка: їв би й дивився без кінця... Д'ех, моя коханко! Дай візьму тебе в свої залізні обійми: твоє волосся пахне, мов виноградне вино.

... Прилетів традиційний соловей, порозчиняв вікна:— правильно!

... А в ідальні дві дошки: чорна й червона. На чорній написано:

„Товаришка Же за буйство“.

На червоній написано:

„Товариш Андре за“... (далі розвезено пальцем).

... Же надто неспокійна. Же—циганочка. А Іванову співає:

— Мій симпампончик і вкраїнофільчик.

Тоді Мура каже:

— Ах, моншерамі, це-ж моветон.

Розшифрую:

Іванов пітерський слюсар, а вкраїнську мову знає краще вкраїнців. (Буває!). Так міркує: нацсправа мов уюн (це, здається, у Кавцького), а на мову—плювать! „За якою наказуєте? За китайською?—Будь ласка!“ Але Іванов каже.

— У нас в Пітері так! Ми пітерські так!—Словом авторитет Пітера непорушний. А Пітер-це Іванов. Це, звичайно, що до публіцистики.

... Ну-с!

Же-циганочка. Очі інституткою і гадючкою до Іванова:

— Будь ласка, понюхайте одей оселедець. Чи не почуваете тут буржуазного духу? А то хочемо ще купити.

Іванов знає жарти, але досить серйозно наказує:

— Щоб оселедців більш не купували. Досить. Можна жити скромніш.

... У монастирськiм саду гримнув традиційний соловей. За монастирем заграло сонце в рожеві сурми.

Мура каже (промова в ніс):

— Ан-дре!

Це так поважно, ніби в салоні графині Х. Але-це не так: тільки погляд тамап, а взагалі—йолки зелені! І все.

... Нарешті комуна розійшлась на роботу. Залишились: Варвара й Андрій.

Тут і кінець другому розділові.

III.

Варвара варить борщ на примусі, а Андрій чистить картошку.

Рожеві ранкові сурми біліють. Йде день і біла музика дня. Традиційний соловей змовк.

Над монастирем сонце.

Звичайно, Варвара буркотить:

— Ну от: була у панів—робила. Тепер у комуні—і знову роби.

Андрій каже:

— Так ви не робіть Варварушко. Ми й самі справимось.

— Не робіть! А хто-ж обід зварить? Га?

— Ну, то робіть, Варварушко.

Хвилюється:

— Варварушко... Варварушко... Ні в яким раз і й баста!

Ну-с!..

Андрій раптом зривається з місця і мчить до столу.

Навадогін йому сміх:

— Ага! Приспичило!

Андрій хапає папірець і оливець і нервово накидує нерівні літери. Це поезія. Він увійшов у творчий екстаз. Суєтиться по кімнаті, спішить полетіти і бурмоче незрозумілі фрази...

А Варвара? О, Варвара спокійна, як курка на сидалі. Картошку покинув? І біс з нею, з картошкою! Приспичило—значить будуть гроші. О, Варвара це вже знає!

Коли до Варвари заходить сусідка, Варвара зводить похмуро брови і пошепки каже їй, вказуючи на Андрія:

— Ви не думайте, що він аби що. Він не аби що, а ось...

І виймає з кишені Шевченків портрет.

— Знаєте хто? Це кобзар, значить. Товариш Шевченко, отой, що на сполкомі висить. А він (жест на Андрія) значить під Шевченка пише різні пісні, скажемо, та інші прозвіденія.

... Андрій по кімнаті носить. Варвара картошку чистить. Борщ над примусом булькає. А за вікном повітове місто, де пахне Гоголем, і відходить за обрій слобожанська степова далечінь.

... Да, ще про Гордієнка не сказав.

Добре, скажу.

IV.

Йосип Гордієнко—хороший хлопець. Але—„педантична пунктуальність:“ слова Бобчинського чи Добчинського—не пам'ятаю. Йосип—спец з Упродкома—завше виголений і свіжий, мов хлоп'яча ковзалка.

... Це з його записної книжки:

... „Підвідділ гоління“ (підсумок за п'ять років): 113 р. голівся своєю бритвою, з них: 14—на дворі (кімнату заняли більшовики), 99—в кімнаті, з цих: 99-ти—3—порізався: 1 раз: сам не знаю чому, а 2 рази забув помантачити бритву. 118 р. голівся у місцевого цирюльника, що квартирує за Паланкою; з них 5—в отряді: цирюльник одступав з червоною армією. І т. д. А це з відділу самоосвіти: 18 вересня прочитав 3 сторінки (такої-то) книги, звичайно, з марксизма, тоді ж одна година пішла на вивчення англійської мови для ознайомлення з тредюніонами в оригіналах, звичайно, з марксистського погляду і т. д.

... З другої кімнати чути:

— Товаришу Гордієнко!

Він підводиться і резонно підкреслює:

— У нас прізвисьце одкидається. Кажіть просто: товаришу Йосипе!

А Варвара підслухала й собі:

— Варваро! Ідіть-но сюди!

Варвара незадоволено:

— Можете виражатися: товариш Варвара.

... Комуна гиче, пес в сінях (перелякався) гавкає, а Варвара сердито спльовує:

— А ще комунія... Тьху!

... А над містом мчить, як революція, молода весна. Зазирає в обивательські вікна, показує язика і летить далі.

... Д'ех, моя коханко! Дай візьму тебе в свої залізні обійми! Твоє волосся пахне, мов виноградне вино.

V.

П'ятий розділ пишу, заплющивши очі:

... Жила-була велика імперія—дроти, ліси, тракти. Сходились тракти—були станції, були допотопні надглядачі: гужевих трактів, гужевих станцій. Ідуть ліси, а там, десь в гущавині дзвоники—це дрижула, поштові коні. Раптом дзвоники стихають—це злодії... А потім посунулись стовпи, за стовпами шинки.. А от іде до царя хохол зі скаргою (це, здається, анекдот) узяв квач, уквачив... А далі ще станція, а за нею корчма... за лісами оселі, за оселями туман... І знову чути дзвоники...

... Це ж до чого?—Так собі!

... А з повітового міста, де пахне Гоголем, передають, що де-хто з комуністів хазяйствечком обзавівся і будиночок збудував.

... „Е-еех! мамочко, заміж хочеться“.

... Поле, поле. І оберемки з сонця.

Пролітає весна, йде літо.

Комуна живе так: о 4 годині, вдень, як курчата під квочку, в будинок, до себе.

А втім високолоба Валентина рідко буває дома: на коростявих клячах, через бандитські ліси тягнеться вона по волосній периферії—агітувати, організувати, інспектувати, інструктувати і ще: „вати“ і „вати“.

Високолоба Валентина—завжінвідділом повпаркома.

Іванов каже:

— І в Пітері-б згодилась.

А Мура каже з апломбом:

— Пітер цітадель революції і форт його—Кронштадт.

... А Же ще не прийшла: замість чорної дошки (за буйство) комуна ухвалила: 2 рази зверх норми прати комунальне шмаття.

Мура зазначає:

— Так і треба. Буде знати, сволочишка.

В комуні „сволочишка“—слово ласкательне, і буржуа тепер сволочами не називають, а називають так: „чоловеці в благоволені“.

... Коли всі сходяться—гармидер.

Мура кричить:

— Ан—дре!

... А от про телефон так і забув сказати: в комуні єсть телефонний апарат без дроту.

Андрій підскакує до телефону, бере трубку і—

— Агов!

Мура з апломбом:

— Не агов, а альо.

Всі.

— Ша!

— Ша!

... Тиша.

Андрій голосно:

— Агов!

Комуна:

— Агось!

Потім від телефону урочисто—натхненна промова:

— Ша! Переключка йде по соціалістичній, федеративній, радянській республіці... Відкіля? Ага, чую. Передавайте далі по лінії. Чумаківська комуна в бурю неспівського лихоліття почуває себе твердо і непохитно. Комуна певна, що вона є шматок мудрого серця республіки. Капітан комуни, Іванов, салютує у всі кінці,

в гнізда братерських комун федерації. Румпель в наших руках. Ганьба нудьгуючим! Смерть неврастені. Комуна ще раз салютує своїм буйним переконанням: шлях важкий, але шлях—до комунізму. Гряде час світової революції. Слава комунам федерації! Слава Чумаківській комуні!

В комуні крик:

— Слава!

— Слава!

Екзальтований Андрій скочив на стіл, приймає позу диригента і заводить:

— Чуеш, сурми заграли!

... — Слава! Слава!

... А потім сідають пити чай.

... Манастирський годинник:

— Бов! Бов!

... Зі сходу надходить синя гроза. Пів неба обхопила важка хмара. Завмерли дерева. Ні шелесне! Далеко гримає, а блискавиці ріжуть безкрайї степи.

Ой, буде горобина піч! Буде!

... Мура похилила голову на Андрієве плече, а Андрій в задумі. Бідний хлопчисько: гігантські образи ріжуть його мозок—він поет. Завтра почуємо від нього чудову поезію: „громовиця“.

... Зі сходу надходить синя гроза. Іванов сидить за ломберним столом, але там не карти, а звичайнісінькі інструкції: треба переробити і розіслати завтра по волостях.

Же:

— Іване! подивись—гроза!

— Не мішай, Же!

Мура натхненно:

— Нещасна гроза. Коли б вона знала Івана,—не одну-б молонню послала сюди.

... А Варвара хреститься у куточку: щоб не бачили. За столом всі, крім Валентини: Валентина в Дубівській волості на роботі.

Же язвить:

— Товаришу Йосипе! Відкіля це: „гонителі земства й анибали лібералізму“.

Гордієнко спокійно відповідає:

— Здається, записано... (виймає записку книжку)... Це з книги „за 12 лет“ Вл. Ільїна (Н. Леніна), видання Петроградської ради депутатів 1919 р. ст. 157.

Ще говорить спокійно:—Можна узнати і це, наприклад: „Ернст Гекель і Ернст Мах“—є розділ теж з книги Леніна „Матеріалізм і емпіріокритицизм“, держ. видав. 1920 р. Або, скажемо, передмова до 3-го видання „Анти-Дюринг“ написано... зараз скажу... Лондон 23 травня 1894 року, цеб-то на 3 роки 3 $\frac{1}{2}$ місяця й один день пізніш мого народження.

Кімната не витримала—регіт.

Гордієнко спокійно п'є чай.

... Гроза йде.

VI.

Валентина... ах, який у неї високий лоб, як башта (люблю високолобих М. Х.). Валентина несе обов'язки і начальника горба, що одвели комуні за Зубівською левадою. А Іванов—начальник кампаній. Місяць має чотирі тижні, а 2 з них призначаються для кампаній. Наприклад: тиждень уборки червоноармійських казарм (іде вся комуна), тиждень марксистського знаття і т. д.

... Бігли дні (в комуні завше біжать дні). Вибивалась городина. Після обіда всі виходили на роботу до

Зубівської левади. Андрій деклямував свої експромти, Іван підганяв комуну, а комуна кричала:

— Нещасний приказчику... Геть комбурів!

А коли сонце розсипалось на далеких зелених горах, а в монастирі дзвонили до вечерні, комуна становилась в 2 ряди і з піснями йшла містом до дому.

Іванов ішов попереду і командував зводом, він же починав пісню. Одна рука в Іванова (забув сказати) висить: його ранило калединським снарядом, а другою рукою він розмахує в такт:

— Ать! Тва! Ать! Тва!

... Іноді Же каже:

— А може пісень не треба?

Комуна в регіт:

— Bravo! Же соромиться обивателів.

Тоді Же починає першою і так дзвінко, що на тротуарах зупиняються.

... Але от приїздить із волости Валентина.

До Іванова:

— Йди сю-юди. Требба по-о-о-радитись.

Іванов:

— Кажі тут!

Валентина мнеться.

Звичайно, Андрій схоплюється і кричить несамовито:— Це свинство! Чого тут не кажеш? Ховаеш од мене? Я цього не допущу. Я вимагаю, щоб од мене не було партійних тайн. Я все мушу знати. Це свинство! (... Андрій безпартійний).

Потім він ще кричить і доказує, що йому треба все знати, инакше він не може орієнтуватися.

Підхоплюється Же:

— Це як орієнтуватися? А ну?

Вмішується й Мура.

— Ан-дре!

Же:

— Ага, знаю як: шшигуни теж орієнтуються.

— Що?

Крик! Крик! Крик!

... А увечері на чорній дошці стоїть:

— *тов. Же за буйство.*

... А Варвара ніяк не добере, з ким живе Андрій: чи з Же чи з Муροю.

— Мама їх розбере!

... І знову біжать дні. Ясні дні одходять, приходять дощі. Комуна забиває чотири кімнати, а в двох ставить пічки—комбідки.

... Повітове місто погрузло в болото і зі злістю дивиться на комуну. І монастир (церква) хмуриться на комуну.

Один раз на місяць підводяться підсумки роботи. Виникають жваві дискусії. Теоретичні висновки робить безпартійний Гордієнко, спец за Марксом, а практичні діагнози ставить Іванов. Хвороби партії—коники вечорів. В комуні розв'язують питання, а потім у повіті проводять кампанії.

В дебатах приймає участь і Варвара. Вона сідає біля Іванова: авторитет безсумнівний—і дає такі поради:

— А я так скажу оце: недостойні мужики, щоб над ними голови стільки ламали. Не розуміє свого антіресу—цур йому пек! А то можна ще й панів при-согласити: хай ще провчать.

Мура становиться в позу артиста:

— О, Ціцероне! Твоїми устами тільки мед пити

Буркотить Варвара:

— Ну, дзиго, хоч на хвилину змовкви!

Тоді Мура до Андрія:

— О, мій Андріє! Який пасаж!

І хилить свою пухку головку на обідране плече поета.

... В монастирі знову дзвонять:

— Бов! — Бов!

VII.

Ну-с! І живе, значить, комуна біля монастиря, а в монастирі:

— Бов! Бов!

Біля вікон проходять черниці чорні—тіні минулого.

... Пройшла буйна, арештанська весна—арештанська юність. Прошло міцне літо—міцна мужність.

Прийшла старість—болото.

В тихих затишках міщанського добробуту шипить самовар, і сняться обивателю бакалейні сни старосвітського галантерейного життя.

... Восени в повітовім місті, як ніколи, пахне Гоголем.

... Після службових годин Гордієнко зудить Маркса, а Іванов носить з новими планами.

... А навкруги комуні сіро, тільки зрідка апельсинною шкуркою промайне сонце.

Коли обиватель проходить біля комуні і чує відтіля бадьорий сміх, він на мент зупиняється, ехидно усміхається, і, раптом, зникає в темнім заулкові.

А в комуні чути:

— Ей, ви ребятьонки! Не забувайте, завтра починається тиждень заготовки палива!

... Ну-с!..

Іще слухайте:

— колись Іванов прийшов до дому надто пізно, зараз же ліг на кровать і одвернувся до стінки.

Підійшла Валентина:

— Що з тттобою?

Підлетіла їй Же:

— Товаришу, капітане, що це ви так довгенько? Іванов мовчав, а потім повернув лице. І почула комуна загробний голос:

— Друзі мої... винний... їй богу, винний... Погода проклята... осінь проклята.

Же закричала:

— Хлопці, сюди! Скоріш! От так капітан!

Біжить комуна:

— Що там таке?

А вийшло, бачите, так (Іванов сам розповів): прийшов до одного спеца, а той випиває самий справжній спирт. Така взяла досада, а тут ще в „Комуніст“ оголосили кампанію боротьби „з п'янством“. Хотів було розбити пляшку на голові спеца, а потім подумав... а тут, як нарочито, дощ дрібний... та нудний...

... На другий день, перший раз за все існування комуни, на чорній дошці стояло:

„тов. Іванов, капітан комуни за... (далі розвезено було пальцем).

А втім комуна цілком була задоволена з такого випадку, бо з цього часу всі вже зазнали солодкості чорної дошки.

... На другий день Андрій стояв біля телефону і викрикував:

— Агов!

Звичайно, Мура виправляла:

— Не агов, а альо!

... — Агов! Слушайте комуни всея федерації: капітан Іванов потерпів аварію...

Же перебиває:

— Ах, який ти! Хіба людина може потерпіти аварію? ... За вікном дощ.

А в монастирі:

— Бов! Бов!

VIII.

Комуна пережила й осінь.

Прийшла зима.

... Мороз бадьорий, мов молода кропива, кріпкий, як спирт.

... Уночі пішов перший сніг — посівили вулиці.

... Здрастуйте мої, веселі сніжинки!

... Здрастуй, моя юність-метелице!

Пружисте тіло, пружиста думка.

Мороз.

Хо—ро—ше!

... А в кімнаті холоднуvато. Комбідками не напалили та й палива мало.

Вікна злегка помережило лідяшками.

А за вікном метелять сніжинки і ковзять перші сани. Весело біжить селянський коник по пухкій сніговій дорозі.

— Ей, братва, гайда розчищати сніг!

Шум! Крик! Крик!

І дзвенить мороз весіллям молодих голосів.

... Але—

другий сніг приніс з собою і сум. Узнали, що Валентина завагітніла, а Валентину одкликають в центр на дуже відповідальну роботу. Валентина телеграфувала: „приїду через тиждень“.

І рішила робити операцію.

Але це *так* противно! Валентина згадувала яму, що біля комуни, і черниць. Іще було *так* противно.

Підходила Варвара і питала:

— Від кого ж це ти, голубонько? Невже від Івана?..

А може від Андрія?

Валентина:—Ах, йййяк вам не со-о-оромно!

А Же прийшла і сказала:

— Нічого, Валько, то не вбивство, коли цього вимагають інтереси суспільства.

Валентина:

— Не те, Же, нині те! Мммені нині того!..

... Нус!.. Треба кінчати... Іще два тижня:

Туп! Туп!

... Стояв мороз бадьорий, мов молода кропива, кріпкий, як спирт.

... На сани сіли всі, вся комуна. Сів і Гордієнко— „пунктуальна педантичність“.

Мороз кричав:—Ан-дре!

І хилила Мура свою пухку головку на обідране плече поета.

А Андрій розсипав в степ:

— Передавайте по лінії; Чумаківська комуна салютує в мороз: хай живе світова революція.

І одкликався мороз:

— Слава! Слава! Слава!

... А втім Варвара так і не поїхала (одвозили Валентину). Одяг усі мали дуже легкий, а Варвара до того була ще й стара. До саней її не пустила сама Валентина.

... Селянський коник весело біжить по пухкій сніговій дорозі.

Одступає монастир все далі й далі—назад.

Ідемо в снігову даль.

... Ця комуна і зараз існує,—вона на Слобожанщині

БАРАКИ ЩО ЗА МІСТОМ.

I.

Юхим підійшов до паркана і зачитав такий плакат:

ТОВАРИШІ!

Тероризуйте тил ворога! Бийте німчуру! Бийте гайдамаччину! Наше військо недалеко. Хто не з нами, той проти нас.

Підпольний ревком.

Д'ех! Мать твою бог любив!

І тут-же Юхим подумав про Мазія:

— Так... Розуміємо... Ну, держись, Мазію. Пасмотрим твою ухватку.

Потім заложив руки в кишені і, посвистуючи, пішов до бараків.

Так-с!..

Це було вдень.

II.

Розсипається небесний дріб по даху і співають ринви одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

Тиха осіння ніч, коли темно, як сажа, а десь запізнився невідомий птах улетіти на південь.

Над бараками лихтар примружив своє старече око, засльозився, з сумом дивиться на провалля,—біля гóрода присіли бараки, а далі ховаються провалля, де навалено сміття з міських будівель, з помийних ям.

А цвинтар, що праворуч, зарився у стоси жовтого
листя, і по коліна загрузли могильні верби..

Ну і прислухався Мазій—санітар барачний, і чути
було—шарудять в листях мишенята дощовитої осені.

То падають дрібненькі горошинки, щоб напоїти
землю невеселим сумом.

Холодно.

Вітер проходить широкою вулицею, добігає до ба-
раків, і тоді з важким духом трупів несеться до про-
валля, щоб заритися в сміття.

До бараків, у двір, крізь ворота просунулись рейки,
що провели в 15 році, коли з далеких сопок Галичини
повезли ранених.

Але зараз не видно рейок—темно, як сажа.

... Ах Німеччино! Німеччино!

Кожного дня заганяємо у ворота 4—5 вагонів на-
півтрупів і бараки повні, ніби простори повітря.

Тягнуться потяги без станцій, без води, без хліба на
батьківщину.—і приходять потяги до бараків.

... Ах, Німеччино! Німеччино!

... До Мазія прийшов Юхим, кинув зпрожога:

— Ну от: есть плакат!

— Що кажеш, Юхиме?

Мазій дивиться двома ярками. Від нього йде трупо-
вий дух.

— Кажу—прояви себе!

І рословів: треба товаришам підсобити. Одним сло-
вом, приштукати.

Мазій думає недовго, і вже гудить голосом польової
порожнечі:

— Це можна... Чого ж це, можна?

Юхим подивився непевно:

— А не брешеш?

— Навіщо брехати!

— Ну тоді слухай: давай канкретно абсудим. Ска-
жемо так: зробити треба. Це ясно. А як зробити—поди-
вимось. Згодний?

— Згодний.

— Дивись... Щоб, значить, вийшло все в акурат
і нікаторої зміни од тебе не було.

... Отже в цю ніч ухвалили так: одного обов'язково
приштукати, а далі буде видно.

... Так-с!

Окупація слово не наше, і прийшло воно з темних
країв, щоб захмарити наше блакитне небо.

Ходять по місту каски і суворо дивяться голуба
одіж.

Не голубіють дні.

Мовчки бунтують вулиці, мовчки бунтує завод.

І порожньо очам, мов о 12-ї годині ночі в обложеному
місті.

Мочить дощ і шлики з червоними китицями і черво-
ними поверхами. Звичайно, з наших.

Але чорно на душі.

І шкiрить зуби почуття помсти і хочеться клацнути.

... Окупація—слово не наше.

Від Мазія Юхим пішов до Оришки. Були у неї
інші санітари, так би мовити товариші Юхимові.

„Разговори розговарювали“.

Говорили про доктора—старшого лікаря та про інше.
Ну і лаяли—всіх лаяли. Навіть мерців і хворих.
Сказав один:

— А не помічаєте, хлопці, як старший лікар по-
чав хвостом крутити? Це не спроста.

Юхим наставив вухо.

Невже і він прочитав плакат?

Гм!

І чогось образився:

— Понімаєш „хвостом круте“. Думаєш тібе спужався?

Регочеться санітар:

— Що це ти, Юхимушко, чи не з Мазієм побував?

Здрігнув Юхим: „в акурат влучив“:

— Перехрестись. Який міне антїрес?

— Та хто його знає! Мазій чоловік темний.

А другий розповів:

— Прохожу це я, братці, біля кладовиська. Дивлюсь— щось блукає там. Перелякався я, бо темно було. А потім кричу: „Хто там такий?“ Не одкликається. Взяв я тоді на бугайця:— „хто там такий? стріляти буду“. Не одкликається, і йде до мене. Конче перелякався я, але стою. Коли це підходить. Дивлюсь— Мазій.— Чого ти тут шляєшся?— Могилу, каже, рив.— Це уночі?— А не все одно: завтра ж знову штук 20 закопаємо.— Отакий!

— Та то його, мабуть, мерці збили з пантелику. Уже нічого йому не страшно.

— Воно так. Та його вже страшно становиться.

Юхим заспокоївся і покликав у сїни Оришку.

Така і така історія. Думаємо одного припштокати. Сам бачив плакат.

Оришка:

— Ну їх до чортової матері. Не звязуйся. Коли б чого не вийшло.

Юхим поважно узявся в боки:

— Сайдьоть! Лиш би тібе турботи не було.

А потім пожартував:

— Міне що— як треба, то й жисті рішуся. Пайдьош на похорон, музика заграє марша...

Отже говорили ще й про иншу справу, бо помітив Юхим, що Оришка підморгувала комусь.

— Ти гляди, щоб нікотої зміни. Нащот зміни я чоловік пронзительной.

Оришка в знеможі похилилась Юхимові на груди.

... А за дверима ринви співали одноманїтну пісню в переливах легкого дзвону.

III.

Чи не здається вам, що ми вже давно в бараках, де труповий дух?

Га?

Суєта. Суєта. Суєта.

Хіба можна кожного зводити у ванну після довгої дороги без станцій?

... Потім рили величезні ями і кидали туди необміті чорні виснажені цурпалки живого м'яса.

Не чекали і смерті— валили на підводи і везли на цвинтар.

Везли на цвинтар, наших полонених, що були в Німеччині.

... Ах, Німеччино! Німеччино!

... Праця на дві зміни.

Лікарі ходять по палатах розгублені, сестри і служанки без ніг.

Носії. Носії. Носії.

... Мазій і Юхим теж.

І через край переливається в палатах стогін— чорний, смердючий. І вовтузяться люде і шукають виходу, ніби пацюки, що попали в раковину з рідким калом.

Душить труповий дух.

Не чути сміху в палатах.

Але не можна ввесь час в такій задусі. Виходять на повітря і з жагою ссуть його, як телята материні груди:

... Так-с!..

Пройшла Оришка. До Юхима каже:

— Це не завод пахне.

А Юхим вуглем стоїть, думає:

— Без сумління.

І Мазія очима шукає.

... Палатські служанки ліками пахнуть, і все це нарід, так би мовити, під знаком запитання.

Ядерні баби, звикли жирувати з хворими, і пухкі та смачні, не дарма на „хворих“ порціях одгодовуються. Котлети, а не баби!

От і з Юхимом: нежонатий хлопець, а підморгує не одно бабське око.

... Ну, а Оришка уїдлива, шоколадна баба. Одразу до своєї палати принадила: („карі глазьки, де ви скрились? Міне заставили страждать“).

Оришка в аптеці крутиться. „Дохтурь!“

Як нема фельдшера, то і сама ліків дасть:

— Що вам потребується? Оліум ріціні?

І регочеться.

— Ги! Ги!

Хоч окуляри на носа натягай.

... — У—ух, ти! Шльондро непідтикана! У Хранцію надумала їхати, чи що?

Іще гигоче, шоколадна, а груди, ніби холодець, тіпаються.

... Набачив Юхим Мазія—покликав, убік одвів.

— Ну, що? Може передумав?

Мазій на цобатих ногах до сонця тягнеться, баньками з безоднь виблискує.

Що він думає, ця малпа з зоологичного? А говорить спокійно, наче дитина конфету ссе.

Напевне, від трупового духу заморока найшла.

— Згарбаємо—не писне!

Юхим хвилюється:

— Завела сорока про Якова. Ти ділом говори. Що за манера? От падаздрітельной!

Одрубав Мазій:

— Не віриш—то йди!

Заблимали очі:

— Міне усьо одно. Підсобити треба товаришам. Возьми в уніманья.. А ти вола, мабуть, перетягнеш.. Значить сьогодні?

... А увечері зішлись біля Оришчиної кімнати.

— Все готове?

— Все.

Тоді вже насувалося сіре рядно осіннього вечора.

Пішли до Оришки: поки стемніє.

Оришка з Юхимом жартувала на кроваті. Борюкались.

Мазій пахтів цигаркою на палатській лаві—білій з голубинним поблиском.

В Оришки не очі—поросята кувікають.

Натягнула на Юхима млинця (кашкета, себ-то) і на вухо телеграфує:

— Нащо цього привів? Погратися не дає. Ги! Ги!

Взяв Юхим Оришчине вухо в зуби:

— Мовчи! Хай сидить. Посніємо.

Від борюкання кімната повна спеки. Оришка мов сонце, що за обрій перевалює.

П'ють воду, прицмокують.

Потім відпочивали.

Каже Оришка:

— Чого ти, Мазію, такий непривітливий?

Мазій у вікно дивиться, де огні по бараках ходять:—
хворих переносять.

Мовчить. Як пугач.

— Скоро год у нас, а все однакової!

Це Оришка, і прогинула:

— Кажуть з мерцями приятелюєш. Ги! Ги!

Мовчить Мазій. Безодні у вікно вставив.

... Ще пожартували.

... Так-с!

І от вечір провалився в темряву.

Юхим заюртався:

— Мабуть, ходім!

Підвелись. А Оришка Юхимові підморгує, щоб спати
приходив.

„Тяжолое положеніє: мужчин война перевела“.

От...

Та, бачете, на дворі гомін глухий пішов.

Наставили вуха.

Оришка:

— Кличуть... неначе, як хворих привезли.

І крикнуло за вікном:

— Виходь!

Юхим досадливо махнув рукою:

— Падаждьош, не пужар!..

... Зійшли з ганка в багно. Двір увесь шумить.

Поліз в кашкет Юхим:

— Ховай струмент. Діла сьогодні не буде.

Пішли за натовпом до рейок.

... А під навісом, де вагони, лампи та свічки бігають.

Сунеться з вагонів скигління і уходить в болото.

Метушився вартовий лікар:

— А ну, хлопці, дружніш!

А хлопці і так ледве ходять.

Вчора цілу ніч носили цурпалки живого людського
м'яса.

В палатах повно. Вже ніде ставити носилки.

— Отже „дружніш“. Підожди скоро вже прийдуть,
загетьманують.

... В палатах крик:

— Куди несете? Ніде. Несіть в шосту.

— Там вже наставили.

— Ну в десяту.

— А... йди од гріха... мать твою так! Чого там язиком
ляскати.

... Тільки ринви співають пісню в переливах легкого
звону.

... — Земляче! А, земляче? Дай, друже, водички!

Мазій наставив свої глибокі ярки.

— Багато вас... Все ідно завтра в яму. Повезу, зна-
читься.

Хворий з жахом подивився на Мазія і заскиглив
(птиця вночі).

Підбіг Юхим:

— Смотри!

І послав кудись у повітря „в бога і богородицю“.

Пахло трупами.

IV.

Цвинтар невеселе місце в нашій республіці.

В'януть трави біля могил.

Зализує на могилах свої рани осіннє сонце, потім
крутить хвостом і ховається за небесним тином.

Уранці копали братерську могилу.

Гризуть мотики землю, а лопати навалюють велику
сопку, і дивимося на неї з сумом.

... Мазій стоїть з мотикою в ямі, а Юхим—з лопатою
на горі.

Інші пішли обідати.

— От дух, аж сюди чути.

Це Мазій.

Сказав незадоволено Юхим:

— Не магу я більш терпіти, вашого духу слухати.

І дивиться на Мазія:

— Розумієш: треба завод одкривати. Надоло міне.

Хіба це робота з мерцями? Так, недоразумення.

Потім говорили про сьогоднішній нальот. Так би мовити, про діло плакатне.

... Летить від кирки земля, бризками розсипається.

Росте сопка біля ями.

Сонце востаннє крутнуло хвостом і пішло в безвість.

Пішли й грабарі. Яма була готова.

Глибокої ночі піде сюди важкий труповий дух.

Смеркає.

Смеркло.

Від бараків відходять захмарені заулки. Темніє в кварталах—лихтарів нема, а будинки сиротливі, непривітливі.

... Юхим і Мазій цілу ніч вільні—копали.

Повечеряли й пішли.

Мазій ступає від бараків кішкою, в довгих незграбних ногах оксамит. Щоб не чути, щоб вийти до заводських воріт кішкою.

Юхим каже в долоню:

-- Ша!

А сам спотикається, як монополька.

... За десять кварталів—свисток. Пішов по кварталах, і тільки за проваллям стих.

Зупинилися. Прилипли до паркану.

Мазій дивиться двома безоднями—очі глибоко пішли під лоб, тільки блиск майорить.

Борода чорна, як піч.

У Юхима усики з kota. На голові кепі млинцем.

— Ну, от і дивись унімательно. Як підійдемо до пікарні, то й абсуди свайой головой.

Мазій струснув з свитки дощ. Мовчав.

А Юхим кулеметив.

Витяг з багна ногу,—багно крякнуло.

— Здоровий ти мужик і в арманську був. А тут ради салідарности. Я, брате мій, кательщиком був. Салідарність—первое діло.

Мазій брав саженні кроки і знову багно крякало.

... Біля пекарні розлетілись вулиці, а далі хмури димарі на чатах.

Уже видно.

І видно ще на чатах каску.

По дошках провалюється гул кроків—розміренно, мов маятник.

Через плече винтовка.

— Бачеш? Ну, тепер прояви себе. Ти їхню манеру зучив.

Відповів спокійно, як дощ:

— Що ж, діло ясне: зайдемо з того кінця—і не писне.

Юхим потер руки.

... Із заводу зрідка спотикаються молотки... А може то кузня, що край села стоїть? (А може то кузня?).

Завод іще жевріє, тільки готується вмирати, коли змовкне останній цех.

Юхим з погордою сказав:

— Кательщики. Це тобі не село: підложив бабу під бік і спи. Тут не засньош!

... Чорти його знають: все-таки боязко.

Скільки не говори, а треба ж і діло робити.

Д'ех, мати твою бог любив!
Націлився вже Юхим лізти, та Мазій тут зашепотів щось.
— Ну?
Сказав суворо й уперто:
— Ото ж тепер мене слухай.
— Ну?
— От тобі й „ну“.
Юхим затрівожився:
— Що ти такий падаздрительной... От манера!
Каже Мазій спокійно:
— Цього чоловіка ти мені даси. Цеб-то в мое розпорядження.
— Це того?
— Та його-ж.
Повеселішав.
— Бери без сумлення.
— В тім то й річ: допомогати будеш. Значиться до ями потягнемо. На кладовисько. Живого заріємо.
Юхим витріщив очі.
Юхим не розуміє.
А Мазій рішуче одрізав:
— Не хочеш, то я піду до дому. Не буду й руки каляти.
Замжичило дрібно і холодно.
От історія! Думає—думає, а думи ніяк не йдуть.
Випалив:
— Сатана ти, а не людина. Не можу я на таке діло піти. А піду. Потому як я чую—паддержку треба.
Крізь мжичку чути було, як провалювався по дошках гул кроків.
... Мазій поліз.

А за ним поліз і Юхим.
Раптом біля заводу стихло.
Тротуар змовк.
.....
Ну і що ж? Як же далі?
Далі звязали віжками, забили хусткою рота і потягли живе тіло по вулиці, а потім по заулках.
Звичайно, притягли на цвинтар до тієї ями, що рили вдень.
А яму вже забили, свіжа могила стоїть.
Чули—од'їхала фура.
Колеса відходили по бруку.
Коли розрили свіжу сопку, з могили ще плазував кволий стогін.
То цурпалки живого м'яса, що все одно скоро підуть у вічність.
... Смерділо трупами. Мазій поставив над ямою звязану голубу людину і штовхнув її.
Гупнуло.
Застогнало.
Ну й діла! ... Мати твою в боженят піднебесних!
Засипали.
Сказав Юхим:
— Сволоч ти і квіт!
... Повернулись захмарені заулки.
Крюкало болото.
Підступали бараки і важкий труповий дух.
В палатах бігали огники.
Але то—не весело. Що тут казати—не весело.
Деся далеко, за містом стогнало літо. Мабуть умирало на чорних ланах.
... Д'ех! Не голубіє на душі!
І праворуч Дніпра, і ліворуч Дніпра.

І похилила в роспуці свою голову моя мила Сло-
божанщина, щоб слухати свою зажурну осінь.

... Рипнули перелякано ворота у барачний двір.

... А далеко гудів радіо на тисячі гін про журбу
нашої невеселої країни.

V.

Дощ ущух.

Світанок ішов зі сходу ледаче, довго. Потім брів
сірий день, зазираючи в калюжі.

Хмари низько стояли над самотними бараками.

Хмари придавили одним краєм західні квартали міста.

... З гóрода тягнулись клячі з калом.

Так-с!..

Ну, а від заводських воріт сунувся натовп голубих
людей.

Попереду біг гладкий собака з обірваними вухами.
Иводі собака зупинявся, нюхав землю, тоді зупинялися
й люде.

Але це на мент.

Ишли далі.

... Ну-с!.. Що тут балакати!

Юхим вскочив до Мазія.

— Шукають... з собакою...

Мазій спокійно сказав:

— Хай шукають.

— Ну а як найдуть?

— Не найдуть.

... Юхим побіг до Оришки.

Баба в обійми його:

— Ходім, Юхиме, пограємось.

Оришка вартувала всю ніч. Недавно з ліжка
підвелась. Пахне від неї ліками і ядерним бабським
тілом—пухким та солодким, як мідяник.

Одштовхнув Оришку:

— Куди там гратися. З собакою.

І заметушився по кімнаті.

Оришка розіпріла — сон солодкий. Очі поросятами
кувікають.

Що таке?

Росповів Юхим: так то й так то—біда.

Перелякалася баба. Спідницю схопила. Одягається.

Дивиться у вікно.

Видно—

бігає собака на цвинтарі, а потім біля свіжої могили
гавкає.

Гавкає, не відходить.

І розривають вже голубі люде свіжу сопку.

Скрикнула Оришка.

— Боже милосердний: червоні шлики вже бараки
оточили.

Ну й спека!

Зовсім збожеволіла—до старшого лікаря посилає.

Впросити, значиться.

— Тьху! от хранзоля дурна.

Ще побіг до Мазія, а той як попуга завів:

— Не найдуть!

Що тут робити? Вилаявся „в бога і в богородицю“
та й пішов у палати. От.

... А на цвинтарі вже вирили чоловіка голубого,
і барачний лікар так визнав: умер від задухи, отож
живим закопали.

І рветься вже собака до бараків, нюхом чує, де злодії.

Пустили собаку. І самі пішли.

З старшим-голубим барачний лікар іде.

І вже виганяють з палат.

— Ста-нов-и-ись!

Отже по солдатському: становись.
Збились в купу санітари й санітарки.
Не так. В шеренги треба.
Гомоніли. Гомоніли.

Гомін
стих.

Держали собаку за нашійника, а потім пустили.
Знову пішов дощ, в калюжах булькає.
Обнюхує собака кожного—мовчить.

А добігла до Мазія—загавкала.

Вивели Мазія з шеренги:

... Так-с! Ех, Юхиме! Юхиме!

Загавкала й біля Юхима.

— Виходь!

Потім повели до старшого лікаря допит чинити.

Юхим каже:—Нічого не знаю.

А Мазій ярками подивився і байдуже кинув:

— Ну-да, живого закопали.

... Вивели їх у двір і повели в місто.

Дощ знову вщух.

Було це, значиться, тоді, коли міські вулиці сонно
прислухалися до тиші. Город спав.

Тільки тротуари де-не-де глухо одмірювали кроки
вартових.

... Втретє розривали свіжу могилу, що на цвинтарі
біля бараків.

Струпішали цурпалки людського тіла.

Сморід.

Не чути було, як співали ринви одноманітну пісню
в переливах легкого давону.

А з боку шаруділи в листях мишенята дощовитої
осени.

Крізь туман бараків майже не видно. Видно по-
статі край ями.

Верби уходять за місто до провалля, де умирає літо.
Ну і от вам:

біля ями зі звязаними руками стоять—Юхим і Мазій.
Ясно? Скільки шликів?—Ховає туман,

До Юхима:

— Ну, кажи: жидам продався?

Мовчанка.

— Ух! ти жидовська пико!

Важкий кулак гупнув в обличчя.

Одскочив убік, став біля верби. Це Юхим.

... Коли могилу розрили, біля ями поставили Мазія.

— Лізь!

Всяка буває смерть, це зрозуміло, і буває смерть,
коли від неї смердить трупами.

Промайнула думка.

Юхим зиркнув на яму і кинувся в туман.

Де руки? Нема рук!

... Бац!

І затріпотіло живе серце, а потім луснуло.

Кров поточилась в листя.

Іще чути було:

— Ух, ти, жидовська пико!

... Над цвинтарем проходив туман важкий—осінній.

... Всяка буває смерть, і буває, коли від неї смер-
дить трупами...

— Лізь!

Мазій подивився безоднями в туман і поліз в яму,
в гору людського м'яса.

... Це було тоді, коли міські вулиці сонно прислу-
халися до осінньої брудної тиші.

... Дощ знову вщух...

СВИНЯ.

1.

Це каже зоологія:

— ... „має 44 зуби. *Sus domesticus*: йоркширська, темворст, суфолькська, есекська іще багато. І ще: *sus scrofa*: дик, вефер—є в Азії, залишився і в Європі“.

Іще треба розповісти про Карла Івановича і про Хая—між иншим, а про свиню буду говорити потім.

А тепер іще про будинок, а може ще про кого-небудь.

Будинок...

Будинок має 4 виходи, входи. Вихід 8 квартир, квартира 4—5 кімнат, а кімнати (назад!)—дають ще квартири. В кімнатах, в квартирі, де Хая, не де Карло Іванович: нижче поверхом,—4 квартири: Хая, сім'я товаришки Зої з Зоєю і 2 товариша: один товариш з товаришкою, тепер жінка (чи як там?): Райський і вона, Яблучкина. Четвертий-Петушков.

От.

А от, принустім.—

Два балкони: один вище, другий нижче.

... Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця... (єсть такі ярки—цвіркунячі, повно точіння, коли вечір, коли в степу блукає таємно—червоний огонь: мабуть багаття, а мабуть... не знаю). 20 кроків—гримає духова музика: це сад „Гастроль“. А коли стихає, тоді симфонічний оркестр.

Дивлюсь—

лихтарі, лихтарі, лихтарі, як золотий горіх: це над будинками, видно з будинку, що над будинками.

... А десь збираються уїхати кудись. Під'їдуть до семафора, а там іще семафор, іще семафор...

Так от—

під балконом гризуться собаки, зрідка плачуть коти, мов ті діти.

Вечір. А потім—

ніч.

— М'яу-у-у!

Садок. Із садка арія з „Івана Сусаніна“. І тому, що Глінка великий композитор, і місто не місто, і огні не огні: сумно, тоскно, радісно... І знову сумно...

Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця...

А коли вистукував цвіркун (тоді прийшов вечір), Хая пішла на балкон і через бильця перехилилась, щоб покликати:

— Ка-арль! Ка-арль!

Це так: язик до піднебення. От повторіть голосно:

— Ка-арль! Ка-арль!

Чоловік живе і він не знає, що він малпує. Один зробить „гав“—другий зробить „гав!“ бо в природі теж: весна заплаче дощами, а потім і осінь заплаче дощами. Між иншим: чом ми так любимо бабине літо? Я думаю не тому, що ми бабники. Ви як думаете? А от Латвія ніби-то ріка і тихенько струмкує, це тому, що Латвія нагадує латаття, а біля латаття вода якось завжди струмкує.

Хая покликала і пішла в кімнату.

А тоді на східцях шум, тупіт, і влітає канарейкою Карло Іванович.

— Шьо, детошья?

Карло Іванович „шьо“—прибалтійський акцент: „шьо“. Христосик Карло Іванович, во, благообразі: русява борідка, а в сірих очах смирення: (вода біля латаття тихо струмкує).

Хая показала пальцем:

— Там я написяла, візьми винеси.

Карло Іванович заметушився, спотикнувся, схопив „генерала“ і вискочив.

... А тепер—

а тепер Хая лежить на канапі. Карло Іванович, коли розсердиться:—Ах, ці жірні шеншіні... (здається: жірні жінщини всюди, навіть, де цвіркун точить крильця, навіть сняться—всюди... жірні шеншіні...).

Карло Іванович увійшов з порожнім „генералом“ і поставив його обережно під кровать.

І сів... і не сів...

Хая сказала суворо:

— Іди. Можеш ітти. Можеш сьогодні не приходити.

... Коли б'ються півні, а потім один тікає, тоді одному чуб настовбурчений. Так і Карло Іванович.

Карло Іванович пішов, він не розсердився, стримав себе, тому що він північний чоловік, а на півночі довго холодно.

А прийшов сюди через $\frac{1}{2}$ години (на 5 хвилин) Райський—живе за стіною. Райський прийшов сказати:

— Ерунда!

Ерунда: пишуться тези, тезове царство. У Райського тезовий стіл, спеціально, стоси.—Я здихаю!—Ерунда. З жахом:—Що ви робите?—Ерунда!.. —Не думаете ви цього: коли тези згоріли, тоді вилетіла з них літера „з“, поширяла над землею і сіла на своє одвічне місце. І пішло згучати у другім таборі:

— З-з-з-з-з-з!

— З-з-з-з-з-з!

Згучить—холодно, уїдливо, одноманітно...

Райський мовчить. Більше мовчить. Коли висловиться—

— доклад по питанню... Докладач тов. Райський.

... Хая взяла за руку, а потім на вухо, а потім лукаво:

— Правда?

Похмуро:

— Так...

Тоді Хая розвела руками:

— Ая—я... Такий розумний, а теж попались на гачок... Ну й Яблучкина!

І ще про Яблучкину, жінку (чи як там?) Райського. А потім грала очима:

— О, темпора, о, морес! Де нравственність? От візьміть Тему Касальську. Знаєте? Вона каже: мені що? сьогодні один, а завтра другий: не все одно з якої чашки однакове вино пити?

І брала його руку і трішки томилась:

— Я не можу! Я так не можу!

... А Карло Іванович не засне, поки у Хаї не темно. Довго не темно—прислухається, хвилюється, а коли говірку чути, Карло Іванович сальтоморталить по цирковому: заложе ноги в залізні перекладини балкону, а тулуб і голову кине вниз. Дивитись вниз не можна: в голові кружляє, упасти—розбитись на смерть. За те так видно, що робить Хая (ті балкон нижче): чи не прийшов хто, а як прийшов—що таке?

... Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця, а потім симфонія в саду „Гастроль“.

... А хтось поїде кудись: під'їде до семафора, а далі ще семафор, ще семафор...

Далеко на півдні замислилось море. Далеко далека Ялта—порт. Морські купання, і море пахне і виноград пахне, а грона з винограду на взгір'ях. Виноград у листях, і тільки зрідка соковито на сонці блищить. Так блищить: морська хвиля мчалась і вдарило її з нальоту проміння.

... Тут Левадія, Оріянда, Алушка, тут в старовину генуїська оселя з далекої Італії.. Пахне тютюном, дурманить тютюном...

Тут нащадки лихої татарви, тепер: „шурум—бурум“ спокійні, задумливі татари... І гори: Яйла, Чатирдах, Карабах...

Відпуски дають в травні, в червні і коли вже стиглий виноград.

Хая чекала на свіжий виноград і була увічлива до Карла Івановича, рідко трівожила його з „генералом“.

А виноград „скоро поспіє“...

... Ранок, ще рано: пів на 11-ту. Вікна на захід, сонце на сході. Сонце зійшло, але не видно: на тім боці.

(„Сонце засміяся в мій кошик. Полоскочи мое блискуче долото, як я замріяну далеку далену“...—„До-світні симфонії“, з моєї книги).

... Нарешті прокидаються, прокинулись. Нарешті—стук: це шофер.

До Зої увійшов шофер. Каже:

— Дозвольте посидіти. Ще не підвівся... совбарин.

Це про Райського—за ним приїхав.

... Минуло ще 1/2 години. Не прокинувся. Шофер хвилюється:

— Мабуть піду... постукаю.

Іде і каже незадоволено.

— Ответственной... гипо—по—по—там.
... Есть воли волов'яча шия—Райський. Шофер не заїкається; гипопотам не скаже, скаже зайве „по“; гипо-по-по-там.

Нарешті прокинувся, умився.

Поїхали.

Тоді до Хаї постукав Карло Іванович:

— Детошська, ти не пайдьош на шлюжбу?

І чути незадоволений голос:

— А ти сам не догадаєшся? Не знаєш, що у мене женська хвороба?

І тихо (про себе):

— Остолоп!

Навшпиньках од дверей Карло Іванович. Але Хая кричить:

— А молока, мабуть, не приніс?

Дійсно, молока не приніс—Карло Іванович. І кидається від дверей Карло Іванович.

... Зі всіх ніг! Зі всіх ніг!..

Але напроти Петушков: теж на службу.

— А—а—а...

В грудях повно почуття: не сказати, не говорити, не вимовити. (На дощі лелека вбирає в шию голову і нижче. Так Петушков).

Конфетно, карамельно посміхається і руку плавко й обережно:

— А—а—а...

Карло Іванович ухилився:

— Ах! Залиште!

Біжить, побіг по молоко. Петушков конфетно, карамельно посміхається і чимчикує на службу.

В дорозі:

— А—а—а...

І сюди і туди безцвітний капелюшок. Згинається, туманно розпливається. І от—

— служба.

А потім—(нарешті)

— столовка.

Хитає беззубим ротом (він не старий), каже:

— Ми з Григорій Федоровичем...

„Ми пахали“... Це з наркомом. І так думають: тут— відповідальний там, там—відповідальний тут. Тому:

— служба, і служба „а—прима“.

... Коли Петушков побіг, прокинулася Яблучкина.

Стіна. За стіною Хая. Хая демонстративно вистукує закаблучками—ходить. І Яблучкина теж. Це так: два двори, паркан, біля паркану колючки. В колючках— і там собака і тут собака:

— Грр! Гав! Гав!

— Грр! Гав! Гав!

Але паркан.

На Миколаєвській церкві годинник вдарив 12. На бруку кричать грузовози.

В квартиру увійшла уборщиця. Уборщиця становиться так: між двох дверей—Хаїної й Яблучкиної.

— Баришня!

Тоді вискакують разом.

Яблучкина:

— Можете убирати... Котик вже сів на *автомобіль*. (Автомобіль підкреслюється).

Між иншим: за Карлом Івановичем автомобіль не приїжджає.

Хая:

— Да, да!.. Будь ласка, скоріш, а то до нас мабуть приїде *народній комісар*.

(Народній комісар підкреслюється).

Яблучкина зневажливо подивилась на Хаю. Її очі кажуть:—Народній комісар?.. Гм... Не віряться...

А потім двері: Хлоп! хлоп!

А за дверима уборщиця: чи сюди, чи туди? Вона непрактична дівчинка. Але вона розуміє. Вона згадала село, вигін, дівчат і крем'яшки. Згадала—пішла в кухню. Заплющила очі, розставила руки і покрутила в повітрі пальцями: коли зйдуться, тоді спершу до Хаї прибирати, коли ні—спершу до Яблучкиної прибирати. Не зійшлись, треба у Яблучкиної, але вона з тривогою думає, що і народній комісар це—не аби що.

Убирала в Яблучкиної, а Хая демонстративно закаблучками вистукувала.

Потім уборщиця прийшла до Хаї, а Хая на кроваті розкинулася.

— Ах, боже мій! Чого ви так довго? Я ж просила вас скоріше, бо до нас мабуть приїде народній комісар.

А потім закричала глухо:—Ох! Ох!

Уборщиця:

— Що з вами, баришня?

Тоді Хая сказала з тугою:

— Ах, яка ви дура... простіть мене, Прісю. Невже ви не розумієте, що у мене хвороба матки?

... *Маленька справка*: Карло Іванович приходив до Зої і казав:

— Ах, Зою! Ві такой карошій товаришь. Ніфшелі Хая міня не люпіт? А я не маху, мі северні люди надолько люпім...

Зоя:

— Я, Карло Іванович, не знаю...

І до матері:

— Мамо, вгмоніть Сою, чого вона розкричалась? Поколишіть...

III.

Зоя, сім'я Зоїна. Зоя дивиться перелякано. У неї чоловіка нема (був), у неї солдатський пайок і мільйон (5 коп. зол. валютою) жаловання в місяць.

Зоя дивиться перелякано: єсть вулиця, єсть вітрина напроти. Колись у вітрині було порожньо, а потім появились дамські капелюшки, і Зоя трішки забула Маркса.

Хая сказала:

— Бачеш і живеш, дурочка. А тоб жила в конурці. Що значить протеже? Це мені дякуй.

Зоя дякувати не знає, а мати каже, що хліба нема на сьогодні і (о жах!) не варили кулішу в ескадроні: Зоя працює в ескадроні.

І сказала Хая:

— Ну, слава богу, скоро вже поїду в Ялту.

А потім дала з докукою:

— Тільки нудно з ним. Ах, як нудно. Я вже і так, і сак, але не можна покинути... Ну як я буду жити без совнаркомки?

Це про Карла Івановича...

А на покрівлі латають покрівлю. З'їли літа покрівлю, бо проходять літа і не вертаються.

А на краєвиді акварелі і силуети церков, силуети будівель, димарів...

Ще маленька справка:

Хая уїжає з Карлом Івановичем в Ялту через $\frac{1}{2}$ тижня, а Яблучкина з Райським на Кавказ за 2 дні.

Хая пішла в свою кімнату і стала напроти трюмо. Подивилась на себе.

На покрівлі латали покрівлю: стук! стук! З'їли літа покрівлю...

... Пахло розтопленим салом.

Хая дивиться в трюмо і чує: Яблучкина знову ви-стукуює закаблучками. Тоді Хая знову пішла до Зої і сказала з обуренням:

— Це ж хамка!

Це про Яблучкину. І розповіла:

— Хіба я раніш так жила? Тепер що? За ідеї. А перший мій чоловік був директором у заводі... Да...

Хая задумливо подивилась на Зоїну маму, а Зоя уважно, перелякано слухала.

— А що вона, ця Яблучкина? Потаскушка! Ну візьми: я ж Райського добре знаю... Ти його раніш бачила з нею?.. Ага! Ти-б подивилась: він негліже, а вона перед ним, як сучка хвостиком. Ну, а потім розфуфурилась... Розумієш? Амури.

І відзначила з докукою:

— А він—дурень. Радий за всяку ціну одкараскатись від неї, і не знає як. Боїться скандалу. Ех, ти, теоретик!

... Виходив полудень до Зоїного вікна. Закричали в коридорі Зоїни і мамини діти. В саду „Гастроль“ йшла репетиція, кінчалась репетиція, а за силуетами димарів курів плях.

... Подзвонили. Це Карло Іванович приніс обід. Зоя перелякано дивиться на маму, підморгує мамі, щоб не прохала у Хаї лишків Хаїного обіду. Мама похитала головою і пішла одчинити двері. А Хая пішла до себе.

... Обід починається, почався звичайно з того, що Хая не задоволена з обіду. Дивується: чому досі не видають шоколаду? А від борщу смердить старим салом.

Карло Іванович:

— Це-ж, детошкя, боршъ, боршъ всігда з старім салом.

Хая не витримала:—Дурень!

Лягає на кровать і суворить брови, Карло Іванович
винувато дивиться на борщ.

... За вікном „катеринка“ грає „розлуку“. Іще
прийшов німий і закричав за вікном по дикунські:
— Е—е—е!

Полетіли, мабуть, засмальцовані грошзнаки. І знову
чути: стук! стук!—латають покрівлю. Стихли бунти,
громи, революція—латають покрівлю.

Коли Хая не їсть—не їсть і Карло Іванович. Тоді
Хая спитала:—А узнав на якій підставі цей оболтус
Петушков столується в совнаркомці?

Карло Іванович розгублено подивився:

— Ах, детошкка! Я забуфь.

Скрикнула Хая:—Забуфь! Забуфь! Нічого сказати—
громадянин: забуфь! Хіба ти не бачеш, що ця бездара
хитра, як лисиця. А він—забуфь!.. Ну й годуй Петуш-
кових совнаркомкою.

Карло Іванович ще винувато подивився на борщ, а
потім несподівано образився.

— Шьорт знає шьо! Шьорт!

І підвівся і підсмикнув брюки.

Тоді Хая раптом заласкавила:

— Що ти? Що з тобою, не хвилюйся, Карль. Ах
який ти нервовий. От як поїдем в Ялту...

Карло Іванович зневажливо подивився на Хаю, за-
трусилась русява борідка, почервонів, як стрючковий
перець. Ще раз підсмикнув брюки і кинувся з кімнати.

— Шьорт!..

Прибіг до Зої:

— Тафольно... Ві Зоя карошій товариш. Каваріте:
долько она будіт мушіть міня? Ніфшелі она міня не
люпіт? Шьорт!

Поспівав виноград—там, на березі моря, де Алупка,
Яйла, Чатирдах, Карабах, де задумливі татари: „шу-
рум-бурум“—нащадки лихої татарви.

Останні дні перед од'їздом.

Ранком уборщиця Пріся заплющує очі: чи зійдуться
пальці? І в останні дні демонстративно вистукують за-
каблучки: Яблучкина і Хая. Проїшов Петушков на
службу, конфетно, карамельно посміхається. Іноді і
Хая уходить на службу.

... „Дано сіє в том, что он командірується на Кав-
каз по служебным обязанностям. Предлагається граж-
данскім“ і т. д.

Завтра Райський з Яблучкиною уїзжають на Кавказ.

А перед од'їздом розігрався таки скандал. Яблуч-
кина вилила в раковину помії, а це побачила Хая.

І сказала Хая:

— Боже мій, яка некультурність!

Яблучкина фаркнула:

— Будь ласка, не вчіть. Сама знаю.

— Знаєте та мабуть не все... Ах, яка некультурність!..

Тоді Яблучкина скрикнула:

— Ідіотка!

Хая зблідла:

— Що ви сказали?

— Ідіотка!

Хая в знеможі похилилась на стіну:

— Ох, мені дурно...

Але раптом побігла до дверей і крикнула:

— Ти думаєш, що тебе Райський любить? Дулю
під ніс... Сучка!

Вийшов Петушков конфетно, карамельно посміхався.

— А-а-а!..

Хая скипіла:

— Чого вам треба?

— А-а-а!..

— Дурень!—і вскочила в свою кімнату.

Хая конче хвилювалась і покликала Зою. Лаяла Яблучкину, а потім говорила про Петушкова:

— От. Живий ескіз для комедії. Сидить в совнаркомці і підслухує, що говорять. Вислухав засідання, а потім до якогось наркома:— „Ви ж не забивайте, Сергей Петрович, сьогодні у нас в 6 часов засідання“.— „Да, да... я помню“. А він же на бугайця взяв. От ескіз!.. Ну, брешеш, я таки доб'юсь, яким ти махером в совнаркомку попав.

Зоя уважно, перелякано слухала і вертіла в руках газету за 26-е.

І ще казала Хая:

— Брешеш! Ще й з будинку цього виживу.

І додала надто серйозно:

— Хіба ти не знаєш, що тут тільки члени колегії будуть жити? Я за тебе, дурочка, дуже рада. Тепер ти б ніяк не вселилась. Подякуй мені.

(Кінець! Кінець! Кінець!

То б'є в літаври моє натхнення.

Кінець! Кінець! Кінець!).

27-е. Яблучкина і Райський уїзжають на Кавказ.

Метушилась Пріся:

— Баришня!

А шофер перевозив корзини на вокзал.

— Ответственной... Ги-по-по-потам.

Райський увійшов до Хаї:

— Прощайте!

І сказала Хая:

— Мені рішуче вас шкода... Опредільноно...

Шофер покликав:

— Пожалуйте, машина готова.

Райський підвівся.

... А за стіною Яблучкина вже демонстративно вистукувала закаблучками.

Райський пішов.

27, 28, 29.

Іхати. І цім іхати.

... Це, здається, в Ібсена, а може у Пшибишевського, — сильна любов перемагає нелюбов, — і нелюбов любить.

Так Хая комусь:

— Я знаю, він мене любить до божевілля. Хай же переможе мою нелюбов.

А йому:

— Карль! Я люблю тебе, але у мене хвороба матки. Я нервова.

Комусь:

— Він і справді став—неврастеник. Йому треба жінчини. Але я не можу! не можу!

Йому:

— Дорогий мій Карль, не забудь захватити в Ялту оце шмаття: це для менструації.

Так-с...

Сьогодні Карло Іванович ходить самоваром вичищеним.

— Ка-арль! Ка-арль!

І канарейкою летить Карло Іванович...

... А все-таки сьогодні, в останній день счинилась драма.

Карло Іванович прийшов спати до Хаї і не приніс подушки.

Хая довго мовчала.

... В саду „Гастроль“ не було симфоничного оркестру,—співав московський Пирогов.

Кричали:

— Блоху! Блоху!

Але не схотів співати блоху: гонор знаменитости. Раптом вдарив духовий оркестр.

Хая спитала:

— Чого ти не приніс подушки?

Карло Іванович:

— Я, детошъка, забуфь!

— Забуфь! Забуфь!

І... почала розпикати, і... почала.

— Забуфь! Забуфь!

Як і треба було чекати, Карло Іванович довго слухав, а потім пополотнів. Але на цей раз так пополотнів, як ніколи.

Спершу він підсмикнув брюки, потім забігав по кімнаті і, раптом, закричав мов не своїм голосом:

— Рабіня! Рабіня! шьо ті мушаешь міня? Рабіня!

Трусилась борідка, ще підсмикував брюки і кричав мов не своїм голосом.

Хая перелякалась:

— Зою. Зоїчко! Йди сюди. Він уб'є мене.

Прийшла Зоя, але Карло Іванович конче розійшовся:

— Рабіня!.. Рабіня! з'хота мушаешь:

Хая теж пополотніла:

— Карль! Що ти кажеш? Боже мій! Ти попираеш усе святе: ми так жили два роки... Ах, боже мій! Зою, мені темніє в очах. Ох! Ох!

Тоді Карло Іванович вискочив із кімнати і вскочив в Зоїну кімнату. І чути було на всю квартиру істеричне:—Рабіня! Рабіня!

Хая обняла Зою:

— Що мені робити, скажи, що мені робити... Пропала Ялта!.. Що я буду робити без совнаркомки?

Але коли Карло Іванович стих, Хая заговорила з сумом:

— Він, їй богу, скоро умре. Він неврастеник. Я вже спокійно чекаю на його смерть... Тільки що мені робити? Пропала Ялта!..

І плачем заплакала... В саду стихло: публіка розійшлась. За вікном жевріли зорі.

Зоя вийшла з Хаїної кімнати і пішла до себе. Карло Іванович блідий, схвильований сидів край вікна:

— Канець! Тафольно! Я фам Зоя правду скажу: ізтефалась ана з хота, а тепер канець. Тафольно.

І підвівся:

— До сфитання! Пойду к сипе. Тафольно!.. Мі сеферні люди долька терпим, но—тафольно!..

І рішуче пішов до себе на другий поверх.

Так було 29-го. 30-го Пріся прийшла убирати, і вже не гадала на пальцях.

... Пробіг (конфетно, карамельно) Петушков.

А 30-го увечері кур'єрським потягом Карло Іванович з Хаєю уїхали в Ялту. Карло Іванович говорив:

— Шьо, детошъка?

Хая дивилась убік...

... А про свиню я так нічого і не сказав. І не скажу. Свиня для того: „підложити свиню“: не сказати про свиню—це прийом.

КІМНАТА Ч. 2-е.

Макс прокидався о 7-й годині, хоч і лягав надто пізніше од Вівді. Хутко одягнувшись, він біг до кубу, що був на першому поверсі. Коли там нікого не було, хапав 2-3 поліна і, озираючись, повертав з ними до кімнати. Так було що-дня, а тому й палива в кімнаті ч. 2-е було завжди досить.

Вівдя прокидалась не раніш 9-ої. Надумавши встати, вона похмуро казала:

— Срулю!

Макс покривлював обличчя і з благанням дивився на неї крізь сині окуляри. Тоді Вівдя грізно:

— Срулю!

Макс хвилювався:

— Як тобі не соромно ображати мене?

Вівдя мовчала, тільки брови їй збігалися до купи. Макс навшпиньках виходив із кімнати, а Вівдя вдягалась.

Одягалась Вівдя завжди з $\frac{1}{2}$ години, а Макс стояв за дверима і чекав. Потім він приносив окріп, і вони пили чай. Вівдя усміхалась:

— Чого ти на мене, Максе, сердитися?

Макс мовчав.

— Може того, що я не хочу за тебе виходити заміж?

Макс мовчав.

А увечері вони слухали, як за стіною, в сусідній кімнаті, кричала дитина.

— У-а! У-а!

Вівдя підводилась, брала зі столу яку небудь книжку і говорила:

— Максе! Ти не дурний хлопець. Скажи мені: який логичний зв'язок між життям і цією книгою? Що це за книга? Мах! Ага, філософія Маха. Ну, що він там проповідує?

І тут же Макса за плечі і не давала йому говорити.

— Я знаю! Я все знаю... Ша!

Макс з благанням, як прибите цуценя.

— Дюнiчко!

Грізно:

— Максе, не треба плодити дітей! Наслідування відзнак нікчемности.

І серйозно:

— Ти кого зараз студіюєш, Гегеля?

— Ні, Дюнiчко, Канта.

Потім удягались і виходили на вулицю.

Коли була субота, увечері йшли через площу Карла Лібкнехта до синагоги.

Вівдя—українка, Макс—еврей.

Макс казав:

— Уй, яке гарне небо!

Питала:

— Ти віриш в небо?

— Гм! Навіщо вірити... споглядаю.

— Тобі хочеться молитися?

— Так. Я хочу споглядати.

... Вони йшли в синагогу

А повернувшись до дому, Вівдя глузувала:

— Срулю! Уй, Срулю! Які противні твої фанатики.

Макс жахався.

— Дюнічко! Які ж вони мої?
І знову за стіною кричала дитина.
— Уа!—Уа!

А в вікно заглядав клаптик сірого неба.
В коридорах гостинниці — загального помешкання
робітників Н—ської військової установи — вештались
люди, а по вулицях шуміли автомобілі і фаєтони.

Вівдя непорушно сиділа біля вікна.

Макс брав книгу і читав вголос.

О 10-ій годині Вівдя казала:

— Годі, скажи мені, Максє, що з тебе вийшло,
коли б не війна і не революція?

Макс:

— Не знаю.

— А я знаю. Ти де небудь в провінціальному місті
екстерничав. Тебе-б жидожери уперто три роки під-
ряд зрізували по латині, чи що. Нарешті ти б видер-
жав іспит і був би дантистом. Ха! Знаєш, як шансо-
нетки...

Вівдя підняла трішки спідницю і цинічно за-
співала:

„Пошла я раз к дантісту
К большому спеціалісту
Чтоб он мне вставіл в дирку
Зуб! Зуб!“

Макс нервово перекосив обличчя.

— Дюнічко!

— Знаю, що Дюнічка. Ну, ладно... А потім...

Потім вона замислилась і додала:

— А я була б інженіром. Так, Максє, я була б
інженіром.

Макс уважно дивився на неї крізь сині окуляри, а
вона примружувала очі, як кішка.

Несподівано:

— Сруліку! Мій Сруліку!

Втягував шию в плечі і нахилив голову.

А за стіною знову кричала дитина.

— У-а! У-а!

До Вівді прийшла подружка по гімназії — Христя.
Така задумлива, як вечірне небо. Як і завжди довго
мовчала, а Вівдя стримано чекала. Хвилювалась, що
з партії викинуть — інтелігентка. Завжди боялась.

Вівдя сказала:

— Яка ти жалкенька.

Усміхнулась:

— Я тобі, як другові...

... Прийшов із служби і Макс. Сів на канапу і довго
дивився на Христю з-під лоба.

Каже:

— Чого турбуєтесь! Хай викидають.

Христя:

— Ах, — зітхнула — довго і широко. — Уже з роки
в партії.

Вівдя поралась біля умивальника і знову примру-
жувала очі — ехидно.

— Тоді не будеш совнаркомського пайка одержувати.

Христя підійшла до столу, взяла в руки книжку,
подивилась на неї, погладила її ніжною долонею.

— Я не одержую!

А Макс хвилювався.

— Я от вийшов із партії... нічого...

— Ну, ви ж анархіст.

Максові приємно було, коли його називали так.

Він натхненно сказав:

— Так, анархіст... Вільний чоловік. І більш нічого.

Але Вівдя обрізала:

— Який ти анархіст? Досить похвалитися.

— Дюнiчко...

Не хотiла говорити.

Христя пiдвелась i заломила руки.

Христя така маленька дiвчинка, хоч їй i 26 лiт.

Вiвдя накинула на плечi хустку i пiшла з Христею на зiбрання комгуртка. Там сидiла оддалiк — безпартiйна — i слухала. Вона завжди була на партiйних зiбраннях.

В гостинницi ще жила баба Горпина. Служила на кухнi—картошку чистила. Був у неї i чоловiк. Чоловiк мав орден червоного прапору — на фронтi працi одержав. Чоловiк був дуже ледачий i ничого не умiв, крiм як похвалитися. Горпина була товста баба й евангелiстка.

Коли хто спотикався, вона казала:

— Це вас господь Iсус Христос наказав. Значить вам треба молитися.

А коменданту гостинницi вона радила:

— Заглянь, моє чадо, в евангелiє од Матвiя.

Комендант „гнув“ матюком i т. ин.

... Почистивши картошку, Горпина пiднялась на другий поверх. I сьогодні вона чекала. Так, вона чекала.

Цю нiч їй снились сни золотi, як ризи господнi. Приходив Христос.

... Такий золотий, такий золотий!

Думала—це добрий сон, i згадала серпневi колосся бiля сусiдського тину... Проте сусiдський тин був 30 рокiв тому.

З Вiвдею Горпина зiйшлась несподiвано i дивно.

— Господня справа, — казала Горпина i витирала сльози радості. Вона щиро вiрила в чудеса. Вона людей не шукала, люди самi йшли до неї. Так думала. Вiвдя теж сама прийшла.

Каже:

— Ви, бабусю, евангелiстка?

Ну, а потiм сходились, дивились одна на одну i мовчали.

Вiвдя так тихо, лагiдно, наче за далеким сном тьмяна тиша:

— Нам говорити, бабусю, ничого. Ви дивiться на мене, а я на вас... Отак! я бачу в ваших очах Христа.

Колись один робiтник постукав в цю мить в кiмнату. Ой, як Вiвдя заскаженiла. Горпина перелякалась, а потiм подумала.

— Господне серце!

I вони знову дивились одна на одну.

... Горпина увiйшла в свою кiмнату. Взяла евангелiя i читала. Подумала: навищо друкують рiзні книжки, коли не достає священних книг. Недавно ходила на базар—скiльки тих людей приїжджає з села, щоб купити евангелiя, чи то бiблiю. А їх i нема.

Потiм відкинула занавiску й дивилась у вiкно. Вiкно виходило у двiр. Видно було помийну яму, а Горпина мрiяла про небеса. Увечерi чоловiк її пiшов дрова рубати, а у дверi постукала Вiвдя.

Простягла обiями—поцiлувались. Вiвдя сiла напроти Горпини. Зiтхнула.

I на цей раз дивились в очі.

Колись Вiвдя, лягаючи спати, сказала:

— Максе! А знаєш, що я бачила сьогодні?

Макс нашорошився.

Вівдя підвелась з ліжка, насунула на босі ноги виступці і, підійшовши до вимикача, погасила електрику.

В кімнаті стало зовсім темно.

Далі поволі поточився відблиск від далекого ліхтаря—блідо-голубий.

Було пізно, бо тільки де-не-де протарахкотить фаетон і змовкне.

Вівдя казала:

— Ти не жахайся. Я буду спокійно. Іду я сьогодні тротуаром. Коли це зирк, а біля мене якась жінка в пастолах. Я думала, що вона звичайна, а вона божевільна.

Зареготала:

— Божевільна... Ха! Тобі не страшно?

Раптом підхопилась і побігла на канапу, де сидів Макс. Обняла.

— Ти не бійся, мій Сруліку! Я хочу просто оповідати... Ну... от! Слухай. Вона, ця жінка, була в пастолах, а лице її було таке, як оцей відблиск.

Вівдя простягла руку, і на фоні білого світла чітко вирисувався силует її руки.

Макс важко дихав.

— Так, як оцей відблиск! І я подумала: вона божевільна. Вона йшла поруч о мене і говорила з повітрям... Да! Я забула сказати! Вона тягнула з собою мініатюрний возик, а на нім був клуночок. Ти розумієш, клуночок? І все це було так надзвичайно. Я згадала того божевільного, що завжди сидить біля вокзалу. А потім я згадала й усіх міських старців. І мені зробилось страшно. А потім я подумала. Ти знаєш, що я подумала? Ні, я тобі не скажу.

Вівдя притулила свою гарячу щоку до Максого лоба. Макс зняв окуляри і протирав очі.

Казав.

— Паталогія, Дюнічко. Не своєчасно.

Розсердилась.

— Дурне! А все життя—що таке?

Заговорив уперто—несподівано.

— Ні, Дюнічко! Життя досить нормальне явище. Я люблю життя.

І засоромився:

— Може не так, я не знаю. Мені іноді буває жалко, що я покинув партію... А всі ми, правда, може й ненормальні, бо не кожному пережити ці дні... важко...

Вівдя закричала:

— Мовчи! Мовчи! Ах ти, агишко моя нещасна... Сруліку!

Хтось проходив біля їх дверей і зупинився. Тоді Вівдя ще раз закричала:

— Мовчи! Мовчи!

Коли вони полягали на ліжка, біля гостинниці затрубів ріг і з грохотом пробігла пожежна команда.

Не спали майже до ранку.

Завтра Вівдя не пішла на службу: у неї боліла голова.

Наближалась весна. Голубіли душі, а в далені імпровізувало на рожевих плямах. Таяв сніг, таяло, сентиментальничало сонце.

Баба Горпина казала:

— А там у нас, на селі, поле.

Хтось сміявся весело, дзвінко, на всю гостинницю.

— Ну і що-ж що поле?

Баба Горпина:

— Ціле поле, як ризи Христові.

На неї теж, безумовно, впливала весна. Крім того, вона не звикла до міста. Думала залишити гостинницю і—до дому. А чоловік хай тут. Вона навіть не проти того, щоб він добув собі молодшу зозулю. Вона во Христі, що їй? З Вівдею Горпина майже не стрічалась останній час. А коли їй стрічалась, то розминались мовчки.

А до Вівді почав ходити комісар Вольський. Такий: самий звичайний комісар із батальону.

Макс зійшовся біля театру з Христею. Заговорив нервово, поспішно:

— Слухайте, що з моєю Дюнічкою робиться—не знаю. Ну от Вольський—він її любить... А мені що робити?

Христя задумливо дивилась кудись убік і здавалось, що вона споглядає.

Макс:

— І сьогодні він у нас залишиться. Він буде у нас ночувати. А я не знаю, як мені бути.

Христя спитала:

— Ви з Вівдею живете?

Наївно:

— Так, живу!

Але Макс не зрозумів Христю. Потім вона сказала, що їй треба спішити на зібрання, а Макс схвильований побіг у гостинницю. Він став біля дверей і цілу годину стояв тут, затуляючи вуха, коли з кімнати доносились голоси.

Нарешті вийшла Вівдя і здивовано:

— Чого ти в кімнату не йдеш?

Тихо.

— Дюнічко!

Вона засміялась.

Він просив її, щоб Вольський не ночував у них. Тоді вона розсердилась і сказала, щоб не ночував Макс. Вона не боїться Вольського і буде спати з ним в одній кімнаті.

Вівдя пішла, а Макс плакав тихенько ще з годину, а ночував все-таки дома.

... Далі було що-дня.—Вольський приходив і ночував у них. Макс змарнів, але боявся сказати Вівді, чого хоче від неї Вольський.

А по всій гостинниці співали-басували.

Кипіло все напередодні весни, як в казані над золотим багаттям.

Баба Горпина ходила коридором і оповіщала:

— Моліться Ісусу Христу, діточки. А я завтра виїзду до дому. Знаєте—там у нас поле.

Перед од'їздом Горпина зайшла таки до Вівді. Та подивилась на неї і тихо сказала.

— Ідіть, бабусю... Ви не вірите... а може я не вірю...

Гапка:

— Що з тобою дитятко?

Але хутко вийшла і попрямувала до вокзалу.

Вечірнім потягом вона уїхала на село.

Макс ходив непритомний по місту і шукав Вівдю. Вона пішла кудись з Вольським. На площі Карла Лібкнехта він зустрівся з червоноармійцем Киптяєвим. (Був такий в батальоні Вольського).

Раніш Макс якось його не помічав, а сьогодні хотілось говорити з ним.

Повертав розмову на Вольського.

Киптяев весь час нервово підморгував очима—його контузило в імперіялістичну війну.

Макс спитав: що таке Вольський? Похвалив: Вольський—хороший чоловік і головне—витриманий.

Макс образився і пішов до парку.

На доріжках уже були люди. Кожному хотілось, щоб була весна.

Але в цей день дмухав з півночі гострий вітер. Дерев напорошилися на сонце, а на покрівлі будки сиротливо виглядав сніг.

Макс пішов із парку. Потім він стояв біля „вітрини голодуючих“. Пильно дивився на фотографії дітей з тоненькими ніжками і розбухлими черевами.

На нього найшло обурення, коли він згадав другу вітрину—з пирожниками, і він пішов і оддав старцю останні 50 карбованців.

Так зробив незадоволений Макс.

... Пізно він підходив до своєї кімнати.

Боявся, що Вівдя ще не прийшла. Приложив вухо до дверей: там хтось був. Зрадив. Але Вівді, дійсно, не було. Була Христя.

— Чого ви так пізно?

Христя:

— Я... так...

Говорила лагідно, а видно було, що хвилювалася.

Макс просто:

— Вас мабуть турбує щось?

Христя сказала:

— Так, турбує.

Потім скаржилась:

— У неї не організуються думки, а тому все, що вона читає, ніколи не може привести до системи. Це для неї велика хиба. Вона не може бути ані

агітатором, ані організатором. Це ж жах, бо вона інтелігентка.

Макс і слухав, і нічого не чув. А Вівдя не приходила. В гостинниці було вже зовсім тихо. Тільки зрідка хтось проходив коридором, і кроки його гулко звучали, ніби це було порожнє нежиле помешкання.

Вівдя останній час майже не говорила з Максом. Прийшовши зі служби вона убиралась і уходила. Біля пасажу її чекав Вольський, і вони йшли за місто.

У неділю вони пішли теж за місто.

Вольський казав:

— Чудово сьогодні...

Вона:

— А завтра?

— Що завтра?

— Завтра теж буде чудово?

— І завтра.

— І після завтра?

Вольський подивився гостро. Він завжди дивився гостро і чітко. Вольський сказав, що йому завжди буде чудово, бо він комісар.

Розсіялась:

— Ця цінність мені подобається.

Він погладив себе по широкому лобі і тихенько засвістів.

— Що ж тут цінного! Ви, мабуть, не про те подумали. Я просто почуваю себе здібним до життя, до боротьби. І тільки. А коли я комісар, то я значить такий.

— Агітація!—і скривила обличчя.

Виходили до залізниці. Збігли на насип.

Вона:

— От дивіться: все далі і далі, а куди—невідомо.

Він:

— Ви про рейки? Чого ж невідомо? Далі станція—одна, друга, третя.

Вона:

— Тому невідомо, що може з цих рейок раптом потяг і звалиться. От вам і невідомо.

Він:

— На то єсть семафор. А нещасні випадки завжди бувають—це теж відомо.

Йшли на схід—по рейках. Простори кутались в надвечір'я. Вівдя казала:

— Я люблю йти на схід, бо навіть вівтар на схід дивиться.

Вольський взяв її за руку і фамільярно посіпав.

— Не всі й вівтарі дивляться на схід... Так-с! Проте і я люблю дивитись на схід.

Вівдя замахала руками:

— Годі вам! Годі вам!

Коли вони вийшли за будку 323,—Вівдя кокетувала. А вона вміла кокетувати. Проте вона й так була дуже гарна з себе. Вона дозволила Вольському взяти себе під руку. Щільно тулилась до нього.

... Зайшли далеко і мусіли повернути.

Вечеріло. Рейки загублювались в далені—ніби в провалля. Нарешті—до міста.

Вівдя махнула рукою:

— Прощай, поле!

Десь несподівано одкликнулось луною.

Припинилась. Задумалась.

— Це баба Горпина!

— Яка баба?—спитав Вольський.

— Та то так!—засміялась вона.—Була така... баба... чудесна...

Вирвала руку і крикнула:

— Біжім!

Христя посідала невеличку посаду. Переписчиця. Але й тут вона не встигала все зробити своєчасно. Цілий день вертілось в голові—чого вона не прочитала, чого вона не знає. З неї підсмівувались. Думали, що вона має коханого, а тому й така розгублена.

Жила вона край міста в одного чоботаря в холодній кімнаті, і нічого не хотіла.

В той вечір Христя ходила по сусідах і прохала „трішки нафти“. Й ніхто не давав. Тоді вона за-смутилась і поплакалась перед чоботарем, що їй не можна буде сьогодні читати. Чоботар резонно зазначив:

— Завжди читати не можна, на легені погано.

А з Христиними легенями і дійсно було щось не ладне: кахикала—тихо і сухо.

Христя подивилась на нього ясними очима і пішла до себе.

Зі світла спершу нічого не було видно, а потім—так собі. Спати не хотілось.

Дивилась на книжки і уперто думала про нафту. Десь далеко гавкав собака і, слухаючи його, було чогось сумно.

Ще дивилась на книжки і захотілось плакати.

Вона ніколи не плакала, а в сей час хотілось. Під-велась. Зняла з етажерки „Економічне учення“ і при-дивлялась: „Да, воно!“ Положила на стіл...

І от вона почуває, що їй хочеться стати навколюшки. До болю хочеться.

... Десь гавкав собака.

Стала. Простягла руки в просторінь, і їй зробилось солодко—солодко.

„Невже я молюсь?“

Підхопилась:

„Кому?“

А в голову: „Економічне учення К. Маркса—К. Каутського... Завтра прийдете одержите... Сьогодні нема!“

Вона побігла до чоботаря. Там вона випила води і сказала, що вона хвора. Потім дивилась, як чоботар забивав цвяхи в підшву і мовчала.

Скоро прийшов і Макс.

— Мені щось вам треба сказати. Ходімте.

Вийшли. Макс оповістив, що сьогодні рішучий день: він скінчить або так, або інакше. Він далі так жити не має сили.

Христя сказала холодно:

— Я не піду!

Макс захвилювався.

Христя ще раз сказала холодно:

— Я не піду.

В той же вечір Вівдя сиділа з Вольським на ліжкові і розмовляла.

На дворі знову знялась курява—зіма не здавалась. Макс вже не ходив красти палива, а з установи перестали видавати—останній зімовий місяц (і то кінець). Вівдя задмухала на світло.

— Дивіться як парує!.. Хіба ви не змерзли?

— Тришки змерз,—сказав Вольський, запалюючи цигарку.

— Ну то йдіть сідайте біля мене—буде тепліш.

Сів.

Сказала.

— Щільніш. А то положіть і руку на плече.

Вольський:

— Ні, мабуть, не треба.

— Чому?

— Зайде Макс, а він і так на мене сердиться. З іронією:

— А ви боїтесь?

Просто:

— Ні!

Курява заліплювала вікно. Через три кімнати рубали дрова: гу!.. гу!..

Вівдя сказала:

— Чого мені сіро?

Подивився на неї. Вона дійсно була бліда і сіра.

— А ви візьміть себе в руки.

— Ха!.. В руки...

Спитав:

— Не можна?

— Ні, не можна. А проте противно, все противно... Ходимо... багато нас... як приголомшені. Щось треба зробити велике, героїчне, а воно і маленьке не сила.

— А ви ще раз спробуйте.

Сказав серйозно.

Вівдя нервово перекосила обличчя:

— Що там пробувати! Як не пробуй, а все по старому виходить... Так! По старому.

Вольський:

— Я б вам порадив, що робити, та ви ж все ідно скажете: агітація.

— Так, краще не треба!

Вона засміялась.

— Я навіть думала, що мене баба Горпина спасе.

— Це та сама Горпина?.. — спитав Вольський.
— Ні, мабуть не та,— сказала Вівдя і задумалась.
Потім вони де-кілька хвилин посиділи мовчки.

Ще хтось гунав праворуч.
А фуга була сніжинками в вікно. Вольський ще раз спитав про Макса—де він?

А Макс прийшов уже од Христі і стояв знову біля дверей. По дорозі він спотикнувся і розбив одно скло од окулярів. Окуляри не знімав, а тому й вигляд мав незвичайний. Крім того вуха йому горіли, а в скронях стукало.

Вівдя не знала, що Макс стоїть за дверима, але була майже упевнена в цім. Це її дратувало.

Вона знову почала кокетувати.

Вольський:

— Я так не люблю!

— А як же ви любите?—і примружила очі.

Сказав:

— Ви мене не перший день дратуєте... Що ви від мене хочете?

Вівдя здивовано:

— Я од вас хочу?

— Так, ви.

Сказав уперто і рішуче.

Вона:

— Це мені подобається.

Вольський:

— А мені зовсім не подобається. Як ви хочете віддатися мені, то робіть це і не мучайте Макса, мене й себе.

У Вівді загорілись очі.

— Ви хочете, щоб я вам віддалась? Добре. Ви знаєте, що за дверима Макс?

Вольський мовчав.

— З умовою, щоб двері не замикає? Добре?
Вольський мовчав.

Вівдя поспішно почала розетьобувати пасок і гудзики на кофточці.

Вольський спокійно одійшов до вікна і став спиною до Вівді.

А вона шелестіла убранням і важко дихала. В кімнаті було тихо, а тому й чути було, як жіночі груди збирали і видихали повітря.

Нарешті вона сказала:

— Ну йдіть, я готова.

— Готові?—не повертаючись спитав Вольський.

Вівдя не одповідала.

Тоді Вольський хутко повернувся, взяв зі столу капелюх і вийшов.

Один мент в кімнаті було тихо, а потім Вівдя скочила з ліжка і, як ранений звір, завилала в повітря:

— Сво-олоч!

І ще підскочила до стінки і билась об неї головою, зціпивши зуби.

Далі сиділа де-кілька хвилин, поки не увійшов у кімнату Макс.

Макс теж не дивився на неї, узявши якийсь клуночок, що наготував зранку, теж вийшов.

Вівдя мовчала.

Праворуч і ліворуч вже не гупало.

В гостинниці було тихо.

... А в вікно знову билась сніжинка.

Сніжинка...

Л Е Г Е Н Д А

ЗАСПІВ

Влетіла буря, крикнула,—дзвінко, просторно:

— Повстання!

Зашуміло в зелених гаях, загримало, загуло. Прокинулась ріка, подумала світанком та й розлилась—широко-широко на великі блакитні гони. Та й побрели по коліна в воді тумани—зажурні, похилі.

... Йшла повінь... Летіла буря...

... Так...

А ще от що: хочу про молодицю коротенько росповісти—як в народі чув. Таку: край села жила, де незачужницька осада, де верби на ставок схилились і слухають пісень гнідих, що на зорі застигли і кожну мить сивіють.

Звуть Стенькою (то мабуть Степанида), ніхто не брав, а вже за 20 перевалило. Жила-була метелиця тай годі: огонь, баска, гаряча кобилиця ще й блядь, змалечку блядувала. А взяв її Володька, одружився, та не прожив і років зо 3—пішов у повстанці.

Отож і залишилась Стенька з хлопчиськом невеличким та з бабою—(свекруха).

Дитина довго не жила, захворіла на віспу і ночі однієї кикнула.

... Вийшла молодиця на вулицю, стала біля воріт, замислилась.

Ходив Володька 2 роки на цукроварню, заробляв на коня, купив коня, а кінь теж здох.

... А батько закатавав матір—теж блядь була,—матір.

... Ну й 1½ десятини за 20 верстов...

— Ех, ти, сибірська каторго!

... Колись прокинулась удосвіта (під повіткою спала): за ногу хтось.

— Хто там такий? Одчепись!

Зареготав:

— Хлопці, сюди! Бач, яка краля!

... Отже червоні прийшли, повстанці прийшли. Д'ех, будуть діла, маттері їх ковінька!

Кричали:

— Не печи! Не вари: все буде! Де тут у вас буржуї живуть?

Баба (свекруха) сплеснула руками:

— Ой, лишенько! Які ж тут буржуї, самі селяни проживають.

Посміхнулися, а потім виймають папірці, читають з папірців.

— А Гордій Пронь єсть?

— Та єсть.

— А Остап Забийворота єсть?

— Та єсть.

Аж здивувалась стара: усіх чисто хуторян виказали, а хуторяни і справді жили, як коти в сметані.

... А потім повстанці пішли. А увечері ще прийшли... Ой, було ж молока та ковбас—хоч собак годуї!

— Вари вареники! Печи пиріжки!

Варила, пекла—Стенька...

... мовчала, прислухалась, розглядала... А у вікно зазирає молодик червоний, з лісу підводився. Хлопці їли, дивились на Стеньку, а вона вже цвіла, як мак...

Д'ех! до чого була струнка та красива молодиця,
а очі їй як у кози дикої, тільки хитренькі трішки.

... Отже горіла, цвіла Стенька... а баба спитала:

— Що ви, хлопці, надумали? Невже ліворучія?

— Ліворучія, бабо—повстання та й квіт. Йдемо
буржуїв бити.

— Ой, лишенько!—тай утерла рукавом сльози.

Запитало товариство:

— Невже жалько?

— Та де там... щоб вони показалися. Це вже такий
звичай бабський: як що, то й плакати.

А повстанці підводились, до Стенькі йшли.

— Ух, ти кралечко!—себ-то обняв один.

... А другий заіржав та ще й полапав трішки.

Мовчала молодиця, думала мабуть... А потім спа-
лахнула раптом, наче промінь пробився крізь хмари:

— За волю... йдете?

І скрикнули хлопці:

— За волю!—ще й шаблюки забрязкотіли.

Зашумували очі в слив'янці (під віями ніби сли-
в'янка кипіла), вискочила Стенька до порога:

— Цю ніч п'ять чоловік присплю... Хто перший?
Виходь!

Задзвеніли шаблюки з грюком розпанахало двері...

... А ранком повстанці засідлали коні, сіли на коні,
і закурили з села. Перед вів загін, а позаду летіла Забий-
воротинська фура. Фуру везли гладкі Забийворотинські
коні: гвідий в яблуках, жеребець, і білий кінь з чорною
ногою, з тавром на стегні.

З того часу не бачили Стеньки, не чути було, не
говорили про неї.

... Гримали повстання...

ДАЛІ Й КІНЕЦЬ

Не одна молодиця співала: „ой, зажурюся, запеча-
люся, піду в садок зелений—розвеселюся“... То не
хмари нависли над головою, то очіпок придавив вороне
волосся.

... Ой, не чути було вже про баську молодицю, та
пройшла вже слава про юнака молодця.

... Гуділа—дзвеніла слава про Стеньку-юнака, чер-
воного повстанця.

Не одна трясилова ніч пройшла, йде, пройде—тисячі,
тисячі, тисячі... Покидалась на тин кропива і думає
про бурю. Заспівають, запишуть нащадки: був Приймак
і Буденний і були—тисячі, тисячі, тисячі...

... Палали панські маєтки, тікали пани. Йшли чер-
воногвардійці—з заводів, з шахт, з Донеччини, з Кри-
воріжжя. А далі йшли повстанці—чабани, байстриюки,
голодранці (відтіля, де на ставок верби похилились).
Проходили вздовж і впоперек чорнозем, міста, піски,
ліси, байраки...

... Гримали повстання. Лютували повстанці.

А найбільш за всіх лютував юнак—Стенька. Одна
чутка про нього викликала велику тривогу. А де були
пани, де були хutorяни (блискучі трактори й череп'яні
покрівлі), там тоді важко ходила сумна роспука.

Казали: прийшов юнак із степу, з Хортиці сюди,
в ліси пометитись. Казали: тільки краєне радіють (де
верби на ставок схилились), тільки чабани й байстриюки
радіють, а иншим—смерть.

Тоді вороги тримали владу, панували знов. І тремтіли
вороги, коли чули про Стеньку-юнака.

Дивно—хоч де йому з'явитись, там одразу дзвеніли
повстання: виходили чоловіки й баби з косами, ціпами,

ховали борони—до гори зубами—в траві і наганяли на них ворожі кінні загони. А ще дивно: людей в юнака було дуже замало.

Казали: ватажок Стенька—стрункий юнак і ясний, мов голубе небо і буйний, неначе буря і гордий, мов сокіл. Хто слухав Стеньку, той ішов за ним і в огонь і в воду. Його мова була блискуча, як весняний ранок. Він горів завжди і вабив завжди, наче степові огні в темряві. І як великий пророк, він віщував,—так переказували по селах, по заводах:

— Збирайтесь до гурту! Насувається чорною хмарою час помсти, час розплати. Гей, виходьте на шляхи—чигає воля. Беріть ножі, одрізи, несіть смерть. Через смерть запанує нам життя. Виходьте із лісів, із нетрів, із темряви. Летіть, як метелики, на світло... Послухайте! Послухайте! Невже ви не чуєте, як віки б'ють на сполох! Невже ви не бачете, що ми видераємось з провалля? Один крок—і ми в голубій країні, не буде кроку—знову безодня—темна, склизька, як жаба... Послухайте! Послухайте! Ми кличемо вас огняним повстанським словом: беріть ножі! точіть ножі!..

І брали ножі і точили ножі, а Стеньчине слово лунало по оселях, виходило із лісів, відходило далеко—далеко. І знову палали панські маєтки і череп'яні покрівлі. Ходила кривава помста, а ліси знову гуділи буйну славу юнакові.

... І піднялись тоді вороги, вовчі загони пустили на Стеньку, а за юнакову голову пообіцяли пригоршню червінців. А тоді почали вибухати ще частіш повстання. Як вітер літав юнак по оселях та підіймав пригноблених і пригноблені тягнулися з усіх кінців до нього і лилася цебрами ворожа кров.

Так чергувалися зорі: була вечірня, була вранішня. Іще були дні і відходили нерозгадані дні: за лісом зникали.

Вже майже рік лютує юнак і не здібні вороги зловити його.

... І от проїздив селом молодий юнак. Висипали люди на вулицю, дивлються на нього. А він сидить на коні і посміхається до людей, наче вечірня зоря до річки.

Був тоді присмерк, стояли жнива і на майдані пахло полем. Та й під'їхав загін до журавля і позлазили з коней повстанці. І юнак зліз. І шож? Юнак, як юнак, але справжній Стенька: очі йому, як невиїздженому коникові грають... Так...

... А тепер ще додам: любили люди того юнака, мов буревісник бурю, неначе чайка сине море. Але ховали люди між себе ще й погану думку про нього. Не казали, а тільки ховали. А була ота думка оця: йшла чутка, що Стенька з лісовиками валандається, тому й куля його минає. Де-хто думав, що це вороги такі чутки пустили, а де-хто й інакше мислив. Що куля минає, то ще й нічого: єсть такі діди, на Чорномор'ї були, од кулі теж заговорюють, по книгах чорноморських вичитали. А от як з нечистою силою що,—то значиться анцихрист.

Так...

... Отож зліз юнак, з цеберки воду п'є. І підійди до нього на той гріх бабуса старенька: її сина вороги закатували—червоний повстанець був. Підійшла ото ззаду до юнака та й сунула йому в кишеню карбованця папірового ще й пиріжок маленький. Обернувся юнак: примітив це. А баба схопила його руку та до вуст своїх та тужити.

— Голубе ти мій рідненький! Синючку ти мій гарненький!

Плаче баба, а юнак, як стовп стоїть, а громада дивиться на нього.

... Отут то й було несподіване: як кинеться юнак перед бабою навколюшки, зблід, як лист той осінній, і замолвився юнак:

— Бабусю велика! Молюся тобі за твої страждання, за твої муки. Ти мій єдиний бог, а иншого не знаю. Молюся всім людським мукам, молюся помстою, що навожу її на катів жорстоких, на силу не нашу. Молюся і тобі, людино вільна, що взяв ніж і запалив серце гробами.

Сказав це юнак, скочив на коня, і пропав загін в степу.

А люди стояли і думали. І порішили тоді люди, що Стенька дійсно звязався з нечистою силою.

І пішла з того часу погана слава про юнака. Тільки байстрики та голодранці підтримували його, а инші люди відсахнулись од нього. І важко тоді стало юнакові жити з своїм загonom в лісі: вовчі загопи стежили за кожним його кроком, а люди вже майже не підтримували його.

Та й сунулись хмари над тим лісом, де жив юнак. Сунулись, посувались, лили воду на сосни, а сосни стурбовано гули. І були тоді неясні думи і неясні мрії і журба була за далеким, неясним, невимовним...

... Жив у тім лісі і дід Чорноморець сивий. Приходили до нього люди взнавати: куди корова поділась, хто коня украв. Розгортав Чорноморець чорноморські книги і взнавав по них, куди корова поділась, хто коня украв.

І ще знав дід Чорноморець, де ховається юнак, і розповів він людям, що наступає кінець юнакові, що лютою смертю помре він.

Але ще гримали повстання і горіли панські маєтки.

Але вже надходив кінець.

Тихо, крадькома, мов кішка, насувалась юнакова загибель. Як осіння журба між дерев, м'ярко ступала загибель. І прийшла загибель.

... Була темна ніч. Тоді була темна ніч. Зойкали сичі, трівожно гуділи сосни. З трьох кінців палахкотіли заграви. То горіли панські маєтки, то було діло юнакове—ясного, мов голубе небо, буйного, неначе буря і гордого, як сокіл. Тоді загін його розтаборився в Зеленім Ярку. Біля багаття лежали струнки постаті, а збоку лежав повстанський пес—здоровий вухатий собака.

І раптом підвівся і завив пес—тихенько і трівожно. І сказав тоді юнак:

— Йде зіма. Підемо глибше в лісі... Ще помсті не кінець!

І одгукнулось здалека таємно:

— Ще помсті не кінець!

І заспівав один повстанець тихенько, зажурно, наче вода виходе з заводу у Дніпро:

— Ой, морозе морозеньку, ти славний козаче...

І одгукнулось:

— Ой, морозе морозеньку...

Та не чули тоді повстанці, що насувається на них неминуче лихо. (Тоді байдуже тріщало багаття, а здалека байдуже виблискували заграви).

... А Зелений Яроч оточили вже вовчі загопи. Скрадались вовки. Тихо насувалося лихо...

Гей, гей! Була тоді темна ніч, як далеке-далеке минуле!..

... А потім раптово вибухли постріли. Зататакали кулемети—то оточили повстанців вороги. І зійшлися тоді дві сили: одна сила юнакова, а друга—вовча...

Довго-довго не здавались повстанці.

Та тільки перемогла вовча сила: перебили повстанців, тільки трое залишилось, а між ними Стенька-юнак.

Ой, гудів та й трівожно ліс...

Не росповідає горлиця про свою дитину милу, що її шуліка забила. Отож важко казати про те, як Стенька-юнак загинув.

... Привели Стеньку на майдан і судили на майдані. І ніхто не прийшов сюди, люди не прийшли сюди.

... Тоді сумніло на шляху.

І сказав юнак:

— Одпустіть моїх товаришів, і я сам знайду собі найлютішу смерть.

Найлютішу смерть? Гей, гей, цього панам і треба. Погломіли вороги і згодились: вони хотіли перехитрувати юнака: юнак прийме: найлютішу смерть! а тоді й товариші його приймуть: найлютішу смерть!

... І виблискували ворожі багнети, а за майданом умирало сонце.

Та не знали вороги, що їх перехитрував юнак. Говорив він:

— Я вигадав собі смерть, як в старовину було: садовили козаків на палі і умирали козаки на гострих палях. Я хочу вмерти на гострій палі—це найлютіша смерть!

Посміхнулись вороги: це найлютіша смерть! Тоді загострили палю і вбили її в землю.

Подивився юнак на товариство і теж посміхнувся і закипіли йому очі в слив'янці (під віями наче слив'янка кипіла), і сказав він:

— Ой, вороги-вороженьки. В старовину було ще й таке: приводили людей до палі і дівчат молодих приводили. Коли яка дівчина захотіла одружитися зі злодієм, що на палю сідав, то його й одпускали на всі чотирі сторони. Мені не треба прощати, але зробіть як було в старовину: покличте сюди громаду.

І ще посміхнулись вороги: хай подивиться громада, як злодіїв катують. І вдарили на сполох. І зійшлося народу сила-силенська. Але ворожих багнетів ще більш було.

... Тоді вже вмирала й вечірня зоря і тихо було на майдані, тільки шаблюки іноді цокотіли та здалека гудів ліс.

І сказав тоді юнак:

— Тепер я буду сідати на палю... Але слухайте! Слухайте!— ...

І раптом розірвав юнак свій одяг повстанський і побачили люди замість юнака буйного голу жінку красуню, що погордо дивилась поперед себе. І дзвінко сказала вона:

— Слухайте! Слухайте! Я вмираю за волю. Але я знову покликаю вас до помсти: точіть ножі! Дивіться, дивіться на заграви: вже палає наше визволення, вже йде нова невідома червона зоря... Слухайте! Слухайте!..

Але не дали їй говорити вороги, як люті шакали накинулись на неї і зав'язали їй рота.

... А нарід вже гудів...

Тоді вовки накинулись на нарід і розігнали його. А Стеньку юнака закатували: одрізали носа, одрізали вуха і настрикнули на палю.

... Гей, гей! Та й була ж то найлютіша смерть...

Але пройшла тоді про юнака—Стеньку, про жінку молоду красуню—ясну, мов голубе небо; буйну, неначе буря і горду, як сокіл—ще бучніша слава. Ще й досі гудуть їй ліси невмирущу славу...

І от: біля ставка, де верби похилились, стоїть могила—це юнакова. Приходять до могили люди і слухають, як шумить вітер над нею...

... Гей, гей! Гримали повстання...

... І були—тисячі, тисячі, тисячі.

ДОРОГА

В перспективі—дорога.

Праворуч, ліворуч—акварелі. Далеко—ліс. Дорога до лісу, а може—вбік.

Дорога спокійно відходить, і на ній порожньо.

Мабуть скоро зажовтіє листя, і в небо засумує старий дуб. Старий дуб був колись біля нашої хати, в дитинстві.

Я дивлюсь на дорогу, і вона уводить мене за далекі гони.

Покірно йду за нею.

... Колись була береза, зірвав листок і положив у книгу, книзі, здається, більш як 100 літ, поживкли навіть рядки. А в цій книзі лист з берези, поживклий. (Може берези вже й нема... А де згадка про автора столітньої книги з поживклими рядками?).

... Дивлюсь на дорогу. На дорозі порожньо, і я думаю про небуття: коли дорога відходить, тоді щось відходить, кудись відходить.

... Потім згадую сливи.

Саме по цій дорозі везли колись сливи. Я був маленький і прохав у тітки слив.

Тоді вона дала мені жменю.

Та не були то сливи. Було дитинство.

... На краєвиді купчаться хмари, збираються на вечір. Але то буде не потоп, а впаде звичайна роса. Тоді забує рослина.

А в потопі (пам'ятаєте?) були голуби.

Біля вікна пролетіли голуби, фуркнули і—зникли за величезним будинком.

І каже голубка:—Дорога? Каже голуб:—Дорога!

Потім полетіли на площу Володарського і там сіли біля ратуші.

... Дивлюсь знову на дорогу.

За нею, куди вона йде, йде суворість, може жорстокість, може сама смерть.

Ну і щож? Хай ідуть: так треба.

Але все-таки, що з дорогою?

І сказав голуб:—Дорога? Сказала голубка:—Дорога!

По далекій дорозі пішла широка тінь. Проходили розпатлані хмари і погасили сонце.

Коли пройшла тінь і сховала дорогу—дороги не було.

Я впав на обніжок своєї мудрости і подумав з тоскою:— Дорога?

Але голуби не озивались.

Гірод шумів, кричали мотори, летіли будинки.

Мій далекий сон (лебедине крило) ростанув над містом.

... Я надів кашкета і вийшов на вулицю.

Л А С Т І В К А

Було тихо і темно.

Раптом повіяв вітер.

І—закрутило.

зашуміло,

в деревах.

Був грім—то прийшла літня пахуча громовиця.

Зірвало її і помчалась вона в темну просторинь.

... А істім зашумів дощ.

Вона шукала світло

— шукала,

найшла,

полетіла.

Влетіла.

Було чудове блискуче світло і тихо, без дощу.

То була кімната.

Сіла на шафі—спокійно, сухо, тепло.

Але хвилювалась.

Її хвилювало звичайне світло—електрика.

Тоді вона зірвалась, і знову полетіла.

І от—4 оксамитових стіни.

Ясно: вдарилась в оксамитову стіну і впала у фарфорову чашу.

Назад!

Назад!

І—в клавіші!

Пронісся мелодійний згук.

А що вона?

... Ще раз у стелю розписну, а там
в знеможі
впала.

Сиділа. Важко дихала.

А її ніжки обгортав килим—то східній оксамитовий
килим із Турції.

Певно, кімната була незвичайна—то була кімната
в моїй уяві.

... А за вікном носився вітер, скиглили дерева, трі-
вожно кричали гудки.

Тільки ніч сміялась тихо, темно і лукаво.

... Так! Вона шукала вікна,—вилетіти у вікно, в дощ,
в ніч.

Але вікна не було.

А потім ще довго носилась по кімнаті. Знову
падала у фарфорову чашу і билась в розписну
стелю.

Була в роспуці — її нядто трівожило звичайне
світло—електрика.

... Тоді в дощ заскиглили дерева, потім в дощ
засміялись дерева.

Чи чула вона, як сміялись дерева?

Нічого не чула вона.

Нічого!

Нарешті

— вдарилась вона в срібну жирандолю, і впала на
оксамитовий турецький килим.

Зітхаючи востаннє (вона розбилась на смерть),
хилила головку від світла і шукала очима

— вікно.

Вікна не було. І вона вмерла.

... А за вікном стояла ніч і тихо, темно і лукаво
усміхалась.

За 10 хвилин світало.

За годину я увійшов в кімнату.

Вже ночі не було.

Пройшла громовиця, пройшов дощ.

Підводилось сонце.

Пахло сонцем, пахло життям.

Я зітхнув глибоко і високо підвів голову.

... Потім узяв її за крильця, зневажливо подивився
на крильця і кинув її в помийну яму, де рились
бродячі міські пси.

То була ластівка.

З М І С Т

Життя	ст.
Колонії, вілли	5
Редактор Карк	13
Кіт у чоботях	21
Юрко	45
Солонський Яр	62
Шляхетне гніздо	74
Синій листопад	86
Чумаківська комуна	93
Бараки що за містом	111
Свиня	127
Кімната ч. 2-6	144
Легенда	160
Дорога	178
Ластівка	189
	191

ХАРКІВСЬКИЙ
літературний клуб КАЗСД
Вст. № 10945 КФ-4527

~~ХАРКІВСЬКИЙ
літ.
Вст. № 10947 КФ-1061~~